

GRUNDLAGD 1876 AV C. G. ESTLANDER

2021

ISSN 0015-248X (print)
ISSN 2670-2541 (online)

KULTUR EKONOMI POLITIK

Redaktion

Hanna Lindberg
Ansvarig chefredaktör
Emil Kaukonen
Redaktionssekreterare

Redaktionsråd

Pia Maria Ahlbäck
Martina Björklund
Mats Börjesson
Nina Kivinen
Else-Britt Kjellqvist
Bengt Kristensson Uggla
Tage Kurtén
Kristina Malmio
Sverker Sörlin
Ulrika Wolf-Knuts

Utgivare

Föreningen Granskaren r.f. Åbo
Ordförande Pekka Kettunen
Jutta Ahlbeck
Eva Costiander-Huldén
Carina Gräsbeck
Margrét Halldórsdóttir
Jonas Lagerström
Hanna Lindberg

Formgivning

Oy Graaf Ab

Tryckning

Oy Nordprint Ab

Kontakt

Redaktionen: finsktid@abo.fi
Prenumerationer: pren-finsktid@abo.fi

Mer om oss

www.finsktidskrift.fi
Instruktioner för skribenter:
www.finsktidskrift.fi/medverka/for-skribenter/
Om prenumerationer: www.finsktidskrift.fi/prenumerera/

Bidragsgivare

Svenska Litteratursällskapet i Finland, Svenska Kulturfonden,
Föreningen Konstsamfundet, Stiftelsen Emilie och Rudolf
Gesellius fond för filantropiska och kulturella ändamål,
William Thuring's Stiftelse, Kommerserådet Otto A. Malms
Donationsfond, Waldemar von Frenckells stiftelse

Innehåll 6/2021

<i>Chefredaktör Hanna Lindberg</i>	
Tillgång till kultur och vetenskap i Svenskfinland	5
Essäer	
<i>Andreas Fagerholm</i>	
Pandemin och demokratin	9
<i>Kerstin Romberg</i>	
Rösterna i den sena timmen. Bo Carpelans undergångsroman från 1971	25
<i>Patrick Sibelius</i>	
Konservativ eller progressiv, än sen?!	35
<i>Lennart J. Lundqvist</i>	
Sverige som inte var med i kriget	47
<i>Hanna Lahdenperä</i>	
Att ställa den skönlitterära texten i förgrunden	57
Granskaren	
<i>Matias Kaihovirta</i>	
Empatisk arbetarhistoria om judiska Bund i efterkrigstidens Sverige	65
<i>Anna Forssberg</i>	
Nya öppningar om litteraturens kunskapsalstrande	68
<i>Andreas Granberg</i>	
Blivande akademiker som propagandamakare	72
<i>Hanna Lindberg</i>	
Från vaggan till graven med hälsan i behåll – Folkhälsan 100 år	75

Tillgång till kultur och vetenskap i Svenskfinland

Föregående vecka var minst sagt intensiv. Undervisnings- och kulturministeriet presenterade tisdagen den 12 oktober förslag på nedskärningar som en följd av de minskade intäkterna från tipsbolaget Veikkaus. I förslaget ingick att stödet till kulturtidskrifter skulle sänkas och att bibliotekens prenumerationsstöd för kulturtidskrifter med liten upplaga helt skulle slopas. I denna kategori räknas så gott som alla finlandssvenska kulturtidskrifter, och om planerna hade gått igenom skulle konsekvenserna ha varit ödesdigra. Biblioteken utgör en betydande del av kulturtidskrifternas prenumeranter och utan dessa kan den ofta redan ansträngda ekonomin stjälpas helt. Dessutom är det bibliotekens uppgift att vara en bildningsförmedlare och inte enbart hantlangare för litterära storsäljare. Sent fredag kväll meddelade dock regeringen att kultursektorn kompenseras i sin helhet och att inga nedskärningar förveckligas. Som redaktör kan jag nu dra en lättnadens suck, men det visar hur skör förmedlingen av kultur och vetenskap på svenska i Finland ofta är.

I det här numrets inledande essä presenterar Andreas Fagerholm hur demokratin har påverkats av covid-19, eller närmare bestämt de åtgärder världens länder har implementerat för att förhindra spridningen av coronaviruset. Utgående från data insamlad genom projektet Pandemic Backsliding, vid institutet Varieties of Democracy, Göteborgs universitet, illustrerar Fagerholm de åtgärder som på olika sätt kan anses förhindra demokratins realisering

samt människors medborgerliga och mänskliga rättigheter. Där demokratin redan har stått på svag grund har coronarelaterade restriktioner försvagat demokratin ytterligare.

I Kerstin Rombergs essä får läsaren stifta bekantskap med Bo Carpelans dystopiska roman *Rösterna i den sena timmen* (1971) som berättar om en familj strax före världens undergång. Boken hör till Carpelans mindre kända verk, men Romberg visar på dess uppenbara aktualitet 50 år efter utgivningen. Då liksom nu hotades världen av miljökatastrofer och politisk tudelning, vilket skapade känslor av hopplöshet och vanmakt. Romberg diskuterar även hur boken platsar i Carpelans övriga författarskap samt i den dystopiska genren.

Patrick Sibelius fortsätter på temat politisk och ideologisk tudelning och polemiserar kring amerikanska progressiva och konservativa tänkares skillnader och likheter. Sibelius argumenterar nämligen för att dessa läger, trots att de famhåller dimateralt olika synsätt på samhället och människans roll i det, utgår från en gemensam världsbild och livsåskådning. En potentiell väg ut ur denna polarisering är att etablerade värderingar och världsbilder, de som brukar kallas ”västerländska”, kritiskt rannsakas och vid behov förkastas för att nya idéer ska kunna träda fram.

I Lennart J. Lundqvists recensionsessä över boken *Vi som inte var med i kriget* skriven av Bengt Lindroth, diskuterar Lundqvist betydelsen av Sveriges sonderweg jämfört med de övriga nordiska länderna. Orsaken finner Lindroth i sin bok i de olika upplevelsorna av andra världskriget, där Sverige till skillnad från Finland, Danmark och Norge inte upplevde kriget på nära håll. Detta har satt sina spår i fortsatt samhällsutveckling och även i den nordiska gemenskapen.

I numret ingår även Hanna Lahdenperäs *lectio praecursoria* över doktorsavhandlingen *”Det finns miljoner sätt att vara”*. Om *Monika Fagerholms Diva och den filosofiska läsningen* (Helsingfors universitet, 2021). Lahdenperä diskuterar teorins och filosofins roll i analysen av skönlitteratur och hur teori ofta reduceras till en krycka som de litteraturvetenskapliga analyserna vilar på. Utgående från Monika Fagerholms roman *Diva* ställer Lahdenperä frågor kring relationen mellan filosofi och skönlitteratur samt hur

en parallell läsning mellan det skönlitterära och det filosofiska skulle kunna se ut.

Redaktionen önskar alla läsare en god fortsättning på hösten!

Hanna Lindberg

Raseborg, 18.10.2021

Essäer

Pandemin och demokratin

Andreas Fagerholm

Introduktion

Nyheten om ett virusutbrott i den kinesiska miljonstaden Wuhan i januari 2020 gav upphov till oroade, men initialt ändå relativt återhållsamma, reaktioner i västvärlden. Den senaste omfattande viruspandemin låg långt tillbaka i tiden (hongkonginfluensan 1968), och flera av de potentiellt samhällsfarliga virus (sars och mers) som dykt upp under senare decennier har kvästs med framgång innan spridningen hunnit bli omfattande. Trots att den nya virussjukdomen bredde ut sig snabbt och uppfattades som relativt allvarlig tänkte nog många, inte minst i väst, att det trots allt är fråga om ett begränsat problem som kineserna själva lyckas förkväva. Detta avvaktande lugn förbyttes dock snart i hämningslös fruktan. I takt med att viruset – tidigt identifierat som ett coronavirus och döpt till SARS-Cov-2 (eng. *severe acute respiratory syndrome coronavirus 2*) – snabbt spreds över världen vidtog land efter land drakoniska

åtgärder för att försöka tygla det nya viruset. Skolor och arbetsplatser slogs igen, nationella och internationella reseförbud infördes, affärsverksamheter stängdes och långtgående inskränkningar i människors rätt att umgås och fritt röra sig utanför hemmet introducerades. Stränga icke-medicinska interventioner – ännu i januari 2020 sedda som ”exempellösa” och ”definitivt inte rekommenderade” av Världshälsoorganisationen WHO (Crossley & Williams 2020, angående WHO:s allmänna rekommendationer, se även Världshälsoorganisationen 2019, 3) blev snart allmänt accepterade som nödvändiga, trots att de medförde allvarliga inskränkningar i etablerade medborgerliga fri- och rättigheter och således utgjorde potentiella hot mot demokratin och rättsstatsprincipen.

I denna essä presenteras en kort översikt av hur demokratin påverkats av de åtgärder som världens länder vidtagit mot SARS-Cov-2 och den härmed sammanhängande virussjukdomen covid-19 (eng. *coronavirus disease 2019*). Essän bygger till stor del på material från projektet *Pandemic Backsliding*, realiserat av institutet *Varieties of Democracy (V-Dem)* vid Göteborgs universitet (Edgell m.fl. 2020). Projektet introduceras närmare i följande avsnitt, där jag även erbjuder en bred skiss över hur insatserna mot viruset påverkat demokratin i olika delar av världen. I det påföljande tredje avsnittet företas en mer detaljerad granskning av gensvaret i 20 högt utvecklade demokratier i Västeuropa, Nordamerika och Oceanien. Essän avslutande avsnitt innehåller några sammanfattande reflektioner.

Demokratin under pandemin – en global överblick

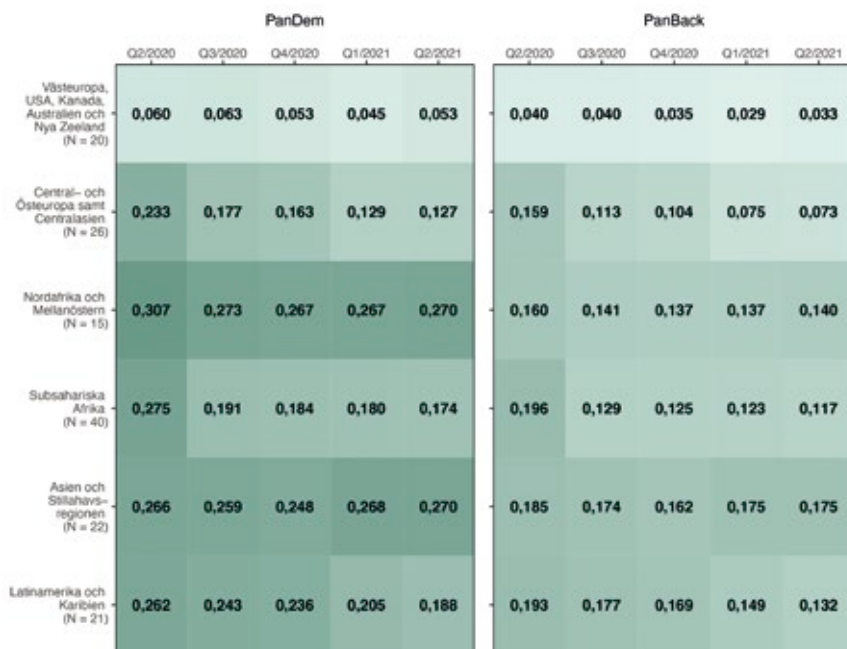
Projektet *Pandemic Backsliding* (Edgell m.fl. 2020) dissekerar de statliga åtgärder som vidtagits för att tygla det nya viruset samt de lång- och kortsiktiga effekter som dessa ingripanden kan ha på (den liberala) demokratin. Med hjälp av tränade experter, och med utgångspunkt i bland annat Internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter (ICCPR), har projektet samlat in data om åtgärder i totalt 144 länder (med mer än 2 miljoner invånare) under fem kvartal (Q2/2020–Q2/2021). Projektet har fokuserat på förekomsten av sju olika typer av överträdelser. Man har

undersökt huruvida insatserna mot viruset diskriminerat utifrån ras, hudfärg, kön, språk, religion eller socialt ursprung (typ 1), huruvida de inneburit inskränkningar i absoluta rättigheter såsom de definierats i ICCPR (typ 2) och huruvida tillämpningen verkställts med hjälp av oskäligt fysiskt våld från polisiärt och/eller militärt håll (typ 3). Vidare studeras om restriktionerna haft en bakre tidsgräns (typ 4), om den nationella lagstiftarens roll åsidosatts (typ 5), om officiell (statlig) desinformation om viruset spridits (typ 6) och om inskränkningar i pressfrihet förekommit (typ 7).

För sex av de sju ovannämnda överträdelserna har länder tillskrivits ett värde mellan 0 och 3. Värdet 0 innebär här att inga överträdelser mot demokratiska principer blivit aktuella och värdet 3 tvärtom att överträdelserna varit av betydande art. För typ 4 används skalan 0–2 (för ytterligare detaljer, se Edgell m.fl. 2020). Utifrån denna information har två olika index framalstrats. Det första – Pandemic violations of democratic standards index (PanDem) – uppmäter i vilken utsträckning åtgärderna mot viruset brutit mot vedertagna demokratiska principer. Värdet på PanDem för land i under kvartal q bestäms genom att först summera värdena för de sju ovan introducerade typerna och därefter dividera denna summa med det högsta möjliga totalvärdet: $\text{PanDem}_{iq} = (\text{typ } 1_{iq} + \text{typ } 2_{iq} + \dots + \text{typ } 7_{iq})/20$. Detta genererar ett index som varierar mellan 0 (inga överträdelser) och 1 (grava överträdelser). Det andra indexet, Pandemic backsliding index (PanBack), utvärderar huruvida demokratin försvagats som en följd av de antagna åtgärderna. Även detta index varierar mellan 0 (ingen försvagning) och 1 (grav försvagning) och beräknas med hjälp av nyssnämnda PanDem samt ett vedertaget mått på graden av liberal demokrati ($v2x_libdem$, 2019 års version, variationsområde [0:1]). Eftersom sårbarheten för autokratisering antas vara formad som ett omvänt U – utpräglade autokratier har lite rum för ytterligare försämringar medan utpräglade demokratier förmodas kunna emotstå auktoritära hot – vägs överträdelser som tyngst i länder som befinner sig i mitten av $v2x_libdem$ -indexet: $\text{PanBack}_{iq} = 4 \times \text{PanDem}_{iq} \times v2x_libdem_{2019_i} \times (1 - v2x_libdem_{2019_i})$.

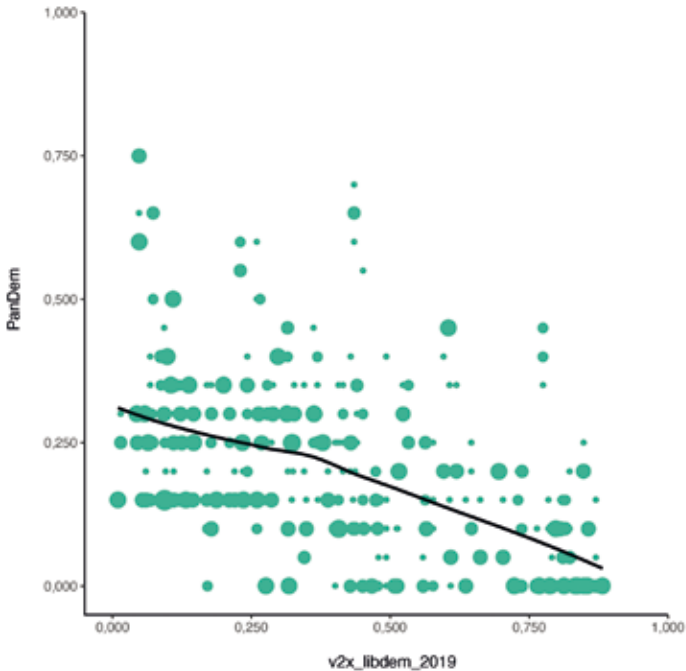
Härnäst presenteras en kort skildring av demokratiska överträdelser (PanDem) och demokratiska bakslag (PanBack) under de tre sista kvartalen av år 2020 och de två första av år 2021. Var

(och när) har de mest allvarliga överträdelserna ägt rum, och vilka typer av överträdelser har blivit aktuella? Och: Var (och när) har demokratin upplevt de mest betydande bakslagen? Figur 1, till en början, återger kvartalsvisa medelvärden för PanDem respektive PanBack i olika delar av världen. Vad PanDem (figurens vänstra del) anbelangar kan det konstateras att överträdelserna mot demokratiska normer verkar ha förblivit relativt modesta, om än inte obetydliga. De mest allvarliga kränkningarna tenderar ha ägt rum i Nordafrika och Mellanöstern, i Asien och Stillahavsregionen samt i Latinamerika och Karibien. De etablerade demokratierna i Västeuropa, Nordamerika och Oceanien, däremot, verkar ha lyckats tämligen väl med att undvika demokratiinskränkande åtgärder. Noteras bör även att värdet på PanDem tenderar minska över tid: de demokratiska överträdelserna förefaller, med andra ord, ha varit som mest allvarliga under pandemins inledningsskede.

Figur 1: Medelvärden för PanDem (demokratiska överträdelser) respektive PanBack (demokratiska bakslag) i olika delar av världen

Figur 2 illustrerar sambandet mellan graden av liberal demokrati ($v2x_libdem_2019$) och de demokratiska överträdelsernas styrka (PanDem) i de 144 aktuella länderna under de fem studerade kvartalen ($N = 720$). Sambandet är ingalunda perfekt, men tydligt negativt ($r = -0,527$). Utpräglade demokratier har således inte varit immuna mot åtgärder som bryter mot demokratiska normer, men ändå klart mindre benägna att vidta sådana än länder med autokratiska inslag.

Figur 2: Sambandsdiagram över graden av (liberal) demokrati och omfattningen av demokratiska överträdelser (större punkter = överlappningar, loesskurva)

Tabell 1 erbjuder ytterligare information om demokratiska överträdelser. Som här framgår uppvisar 11 länder ett PanDem-medelvärde på 0,400 eller högre. Ytterligare 21 länder uppnår ett medelvärde på $\geq 0,300$ medan 13 länder – i huvudsak västerländska demokratier – inte vidtagit några som helst demokratiinskränkande åtgärder

(medelvärde =0,000). Som figur 1 redan antydde minskar antalet länder som gör sig skyldiga till märkbara överträdelser stadigt under pandemins gång. Sålunda minskar antalet länder med ett värde på 0,300 eller högre från 53 (36,8 procent) under Q2/2020 till 33 (22,9 procent) under Q2/2021. Lika tydlig är ökningen av antalet länder som helt undvikit demokratiinskränkande åtgärder – från 17 (11,8 procent) länder under Q2/2020 till 34 (23,6 procent) under Q2/2021.

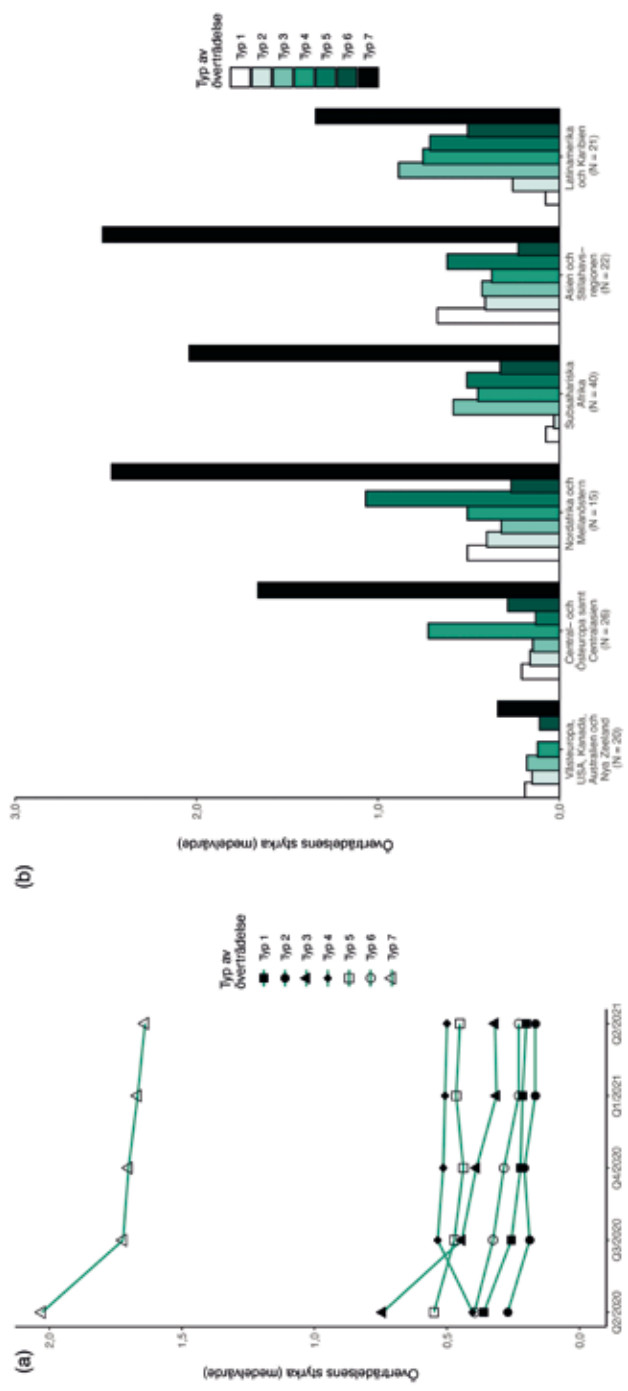
Tabell 1: Demokratiska överträdelser									
Land	v2x_libdem_2019	Medelvärde	PanDem					Typ av överträdelser	
			Trend					Max	Min
			Q2/2020	Q3/2020	Q4/2020	Q1/2021	Q2/2021		
Kina	0,048	0,730	+	0	0	0	1 2 4 7	5	
Sri Lanka	0,435	0,650	-	0	0	-	1 2 7	4	
Saudiarabien	0,048	0,600	0	0	0	0	1 2 5 7	3 4 6	
Venezuela	0,073	0,590	0	0	-	0	3 7	1 4	
Uganda	0,230	0,570	0	-	0	0	1 3 4 7	2 5	
Turkiet	0,109	0,500	0	0	0	0	4	1 2	
Argentina	0,605	0,450	0	0	0	0	2 3 7	1 4 5 6	
Malaysia	0,315	0,430	-	0	+	0	1 7	2 4 6	
Grekland	0,775	0,410	0	+	0	-	2	4 5	
Filippinerna	0,298	0,400	0	0	0	0	2 7	1 4 5 6	
Sudan	0,099	0,400	0	0	0	0	4 5 7	1 2 3 6	
		≥0,400	19	16	12	12			
		≥0,300	53	39	41	34			
		=0,000	17	21	28	32			

Not: De länder som listas uppvisar ett PanDem-medelvärde på ≥0,400 för de fem aktuella kvartalen (Q2/2020–Q2/2021). Markeringarna för dessa länder anger huruvida värdet på PanDem minskar (-), ökar (+) eller hålls konstant (0) jämfört med föregående kvartal. I de två sista kolumnerna listas de typer (1–7) av överträdelser för vilka maximivärdet uppnås varje kvartal (Max) samt de där minimivärdet noterats för varje kvartal (Min). Tabellens tre sista rader anger antalet länder i respektive kategori under varje kvartal.

En närmare inspektion av tabell 1 avslöjar att såväl autokratier likt Kina och Saudiarabien som relativt utpräglade demokratier som Argentina och Grekland gjort sig skyldiga till allvarliga överträdelser. Ett flertal av de länder där de demokratiska överträdelserna varit som mest långtgående uppvisar också stabilt hög nivå under alla kvartal (Argentina, Filippinerna, Saudiarabien, Sudan och

Turkiet). I Sri Lanka, Uganda och Venezuela mildras överträdelserna något i takt med pandemins gång medan de skärps åt i Kina. De två sista kolumnerna av tabellen ger en antydning om vilka typer av överträdelser som har varit vanliga respektive ovanliga i de listade länderna. Här kan det kort noteras att typ 7 – inskränkningar i pressfrihet – antagit maxvärdet varje kvartal i alla länder utom Grekland och Turkiet. Typ 4 (ingen bakre tidsgräns för antagna restriktioner), däremot, är relativt ovanlig i de listade länderna: 7 av 11 har aldrig antagit restriktioner utan klart definierat slutdatum.

I figur 3 illustreras förekomsten av de olika typerna av överträdelser närmare – dels deras förekomst över tid, dels deras förekomst i olika delar av världen. Som framgår av figur 3a är inskränkningar i pressfrihet (typ 7) den klart vanligast förekommande överträdelserna under hela tidsperioden. Användning av oskäligt fysiskt våld är den näst vanligaste överträdelserna i pandemins inledningsskede medan avsaknad av bakre tidsgräns och åsidosättning av den nationella legislaturen träder fram som relativt populära särskilt under 2021. Figur 3b ådagalägger vidare hur inskränkningar i pressfrihet är den klart vanligaste överträdelserna inte bara under alla granskade kvartal, utan också i alla delar av världen. Särskilt utbredda är dylika överträdelser i Nordafrika och Mellanöstern samt i Asien och Stillahavsregionen. Övriga typer av överträdelser är olika populära på olika håll: i Central- och Östeuropa samt Centralasien är en avsaknad av bakre tidsgräns för antagna restriktioner ett inte ovanligt fenomen och i Nordafrika och Mellanöstern åsidosätts den nationella legislaturen mer frekvent än på andra håll. I Asien och Stillahavsregionen är diskriminerande åtgärder relativt vanliga medan användning av oskäligt fysiskt våld förekommer framför allt i Latinamerika och Karibien.

Figur 3: Linje- och stapeldiagram över hur de olika typerna av överträdelser använts över tid (a) och i olika delar av världen (b)

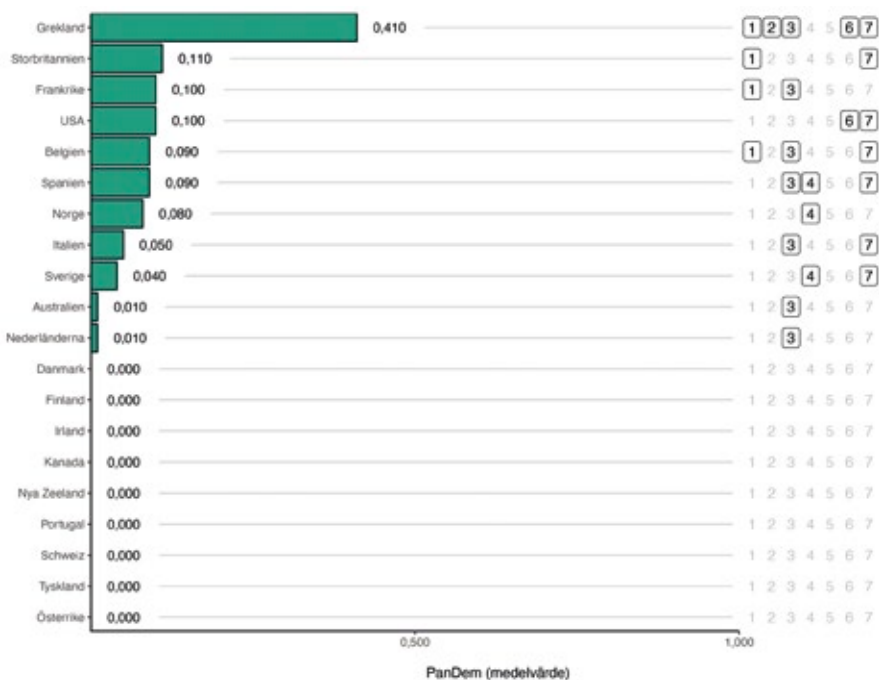
Avslutningsvis ännu något kort om demokratiska bakslag (PanBack). En blick på den högra delen av figur 1 ovan avslöjar ett mönster som – följdentligt – påminner om det som ovan redovisats för måttet PanDem. De demokratiska bakslagen har således varit relativt begränsade, om än inte obetydliga, och de har varit starkare i början av pandemin. Mest märkbara har de demokratiska bakslagen varit i Asien och Stillahavsregionen samt i Latinamerika och Karibien. Informationen i tabell 2 förstärker denna bild ytterligare: antalet länder med ett PanBack-värde över 0,300 respektive 0,200 minskar över tid, och sju av de åtta länder som uppvisar ett medelvärde högre än 0,300 för hela perioden utgörs av ”halvdemokratier” (elektorala demokratier och elektorala autokratier) i Asien eller Latinamerika. Bland länderna med ett PanBack-medelvärde högre än 0,200 kan därtill EU-länderna Grekland (0,286), Kroatien (0,217), Polen (0,289) och Ungern (0,224) nämnas särskilt.

Tabell 2: Demokratiska bakslag							
Land	v2x_libdem_2019	Medelvärde	PanBack				
			Trend				
			Q2/ 2020	Q3/ 2020	Q4/ 2020	Q1/ 2021	Q2/ 2021
Sri Lanka	0,435	0,639	–	0	0	0	–
Argentina	0,605	0,430	0	0	0	0	0
Uganda	0,230	0,404	0	–	0	0	0
Malaysia	0,315	0,371	–	0	+	0	0
Filippinerna	0,298	0,335	0	0	0	0	0
Indien	0,369	0,326	0	–	0	+	+
Mexiko	0,440	0,315	0	0	–	–	–
Brasilien	0,523	0,309	0	0	+	–	–
		≥0,300	17	10	9	8	7
		≥0,200	41	29	29	29	26

Not: De länder som listas uppvisar ett PanBack-medelvärde på ≥0,300 för de fem aktuella kvartalerna (Q2/2020–Q2/2021). Markeringarna för dessa länder anger huruvida värdet på PanBack minskar (–), ökar (+) eller hålls konstant (0) jämfört med föregående kvartal. Tabellens två sista rader anger antalet länder i respektive kategori under varje kvartal.

Västliga demokratiöverträdelser: en detaljgranskning

Som den globala redogörelsen ovan ger vid handen har de mest utvecklade demokratierna i Västeuropa, Nordamerika och Oceanien över lag lyckats klart bäst med att undvika åtgärder som kränker demokratiska principer. Även om denna observation – att länderna i västvärlden trots allt lyckats tämligen väl med att hantera pandemin på ett demokratiskt hållbart sätt – är viktig i sig är det skäl att kort lyfta fram de överträdelser som likväl blivit aktuella. Som framgår av figur 4 har en knapp majoritet av de länder som hänförs till denna kategori – 11 av 20 – i något skede handlat på ett sätt som inte är helt förenligt med demokratiska principer. Härnäst skildras, återigen utifrån Pandemic Backslidings data (Edgell m.fl. 2020), mer i detalj de överträdelser som här blivit aktuella.

Figur 4: Stapeldiagram över demokratiska överträdelser i 20 västliga demokratier (informationen till höger anger vilka typer av överträdelser som blivit aktuella)

Klart sämst i klassen är redan nämnda *Grekland*. Här får nog överträdelserna ses som både omfattande och allvarliga. En närmare inspektion ger vid handen att diskriminerande åtgärder (typ 1) förekom under pandemins inledningsskede (Q₂–Q₃/2020). De begränsningar i rörelsefrihet som infördes bland asylsökande i flyktingläger förnyades upprepade gånger trots att nationella restriktioner samtidigt stegvis lättades och trots att inga fall då ännu kunnat påträffas i något av dessa läger. Hanteringen av asylsökande kan anses ha kränkt även individens absoluta rättighet till frihet från tortyr eller grym, omänsklig eller förnedrande behandling (typ 2); under hela den granskade tidsperioden har den tillskräpta återsändningen av i synnerhet båtburna flyktingar försatt människor i livsfara, såväl under den osäkra tillvaron ute till havs som efter återkomsten till ursprungslandet. Överträdelser har även drabbat andra delar av befolkningen. Omotiverat polisvåld (typ 3) har genomgående använts för att framtvunga social distansering och för att ingripa mot fridsamma protester, och viss statlig desinformation (typ 6) har cirkulerat angående smittorisken i samband med kristna ritualer. Pressfriheten, avslutningsvis, har inskränkts (typ 7) på flera sätt – dels genom begränsningar i mediernas möjligheter att rapportera om viruset och virushanteringen (Q₄/2020–Q₁/2021), dels genom begränsningar i mediernas tillgång till essentiell virusrelaterad information och dels genom enskilda polisingripanden mot virusbevakande journalister (Q₄/2020).

Vissa inskränkningar i pressfrihet (typ 7) har, kanske aningen förvånande, blivit aktuella även i etablerade och profilstarka demokratier som *Storbritannien* och *USA*. I Storbritannien har regeringens dagliga pressträffar kraftigt kringgärdat journalisters möjligheter att dissekera och på allvar ifrågasätta myndigheternas virushantering, och under Q₄/2020 förekom även enskilda överträdelser där polis beordrade journalister att avbryta bevakningen av protester mot den rådande omfattande samhällsnedstängningen. I USA präglades i synnerhet pandemins inledande skede (Q₂–Q₄/2020) av Trumpadministrationens njujga attityd gentemot mediernas pandemibevakning. Samtidigt spreds – inte minst av president Trump själv – missledande information (typ 6) om virusets natur samt om heterodoxa eller direkt ovetenskapliga

behandlingsmetoder. Storbritanniens virushantering har även präglats av upprepade rapporter om diskriminering (typ 1) där icke-vita personer bötfällts i oproportionerligt stor utsträckning för brott mot de rådande restriktionerna.

I en rad demokratier på den europeiska kontinenten har de rådande restriktionerna genomdrivits med hjälp av oskäligt fysiskt våld (typ 3). Från *Frankrike* kommer upprepade rapporter om polisbrutalitet i samband med övervakningen av restriktioner medan liknande berättelser från *Belgien* begränsas till det andra kvartalet av år 2020. Bägge länderna har även hemfallit till diskriminering (typ 1) där myndighetsvåld drabbat i synnerhet etniska minoriteter samt individer bosatta i utpräglade arbetarklassområden. Från *Belgien* har det därtill rapporterats om en enskild händelse (Q₂/2021) där en pandemibevakande reporter fått sitt hem genomsökt av polis efter ett reportage om systematisk vaccinkorruption (typ 7).

Omotiverad polisbrutalitet i samband med övervakningen av rådande restriktioner (typ 3) har förekommit även i *Italien* och *Spanien*, samt i *Australien* och *Nederländerna*. Särskilt utbredd kan fenomenet dock inte sägas ha varit i något av dessa länder: i Italien och Spanien har överdrivet polisvåld inrapporterats endast för ett fåtal tillfällen under pandemins början (Q₂/2020), och i Australien har ett mindre antal ohemula incidenter påträffats under Q₃/2020. I Nederländerna förekom vissa smärre överträdelser i samband med protestaktiviteter under Q₁/2021. I de två förstnämnda länderna – och särskilt i Spanien – har även pressfriheten inskränkts (typ 7) genom begränsningar av journalisters tillgång till information om pandemikutvecklingen. De spanska restriktioner som var i kraft under Q₃/2020 har även saknat ett tydligt definierat slutdatum (typ 4).

Också *Norge* har, med undantag för de åtstramningar som infördes alldeles i pandemins början, underlåtit att tydligt fastslå en bakre tidsgräns för de restriktioner som antagits (typ 4). Även i *Sverige* saknade förbudet mot allmänna sammankomster med fler än 50 personer (Q₃/2020) slutdatum. Under Q₂/2020 och Q₃/2020 förekommer för Sveriges del även rapporter om journalister stött på svårigheter att få tillgång till viktig information (exempelvis antalet insjuknade och döda på äldreboenden) om virusets framfart (typ 7). Från de återstående nio etablerade västliga demokratierna

har, som figur 4 avslöjar, inga överträdelser rapporterats över huvud taget.

Slutord

Denna korta essä har skildrat hur demokratin påverkats av de åtgärder som vidtagits mot det nya virus som pinat världen sedan början av år 2020. Den slutsats som nu kan dras – efter ett drygt år av pandemihantering – må bli tudelad. Å ena sidan står det klart att en stor del av världens länder lyckats bemästra den svåra krisen tämligen väl: många regimer har vidtagit åtgärder som följer demokratiska normer, och än fler har gjort sig skyldiga till överträdelser som får beskrivas som enbart ringa eller tillfälliga. Att överträdelserna tenderar minska över tid i så gott som alla delar av världen är även välkommet. Å andra sidan finns det förvisso också länder där överträdelserna varit grova och varaktiga. De största bovorna har listats i tabell 1, som – tillsammans med figur 1 (vänstra delen) – avslöjar att hanteringen lämnat en del i övrigt att önska särskilt i Nordafrika och Mellanöstern, Asien och Stillahavsregionen samt i Latinamerika och Karibien. Särskilt pressfriheten har, som figur 3 visar, varit utsatt för betydande inskränkningar på många håll.

De länder där överträdelserna mot demokratin inneburit de mest allvarliga demokratiska bakslagen har listats i tabell 2. Här är ”halvdemokratier” i Latinamerika och Asien särskilt välrepresenterade (se även figur 1, högra delen). Slutsatsen härvidlag kan formuleras i linje med den prognos som Rapeli och Saukkonen (2020) andragit: pandemin verkar inte ge upphov till några betydande eller bestående demokratiska bakslag i etablerade demokratier (eller, för den delen, i utpräglade autokratier), men i länder där den demokratiska traditionen är svag eller instabil – här kan Brasilien och Mexiko nämnas, men även Polen och Ungern – kan pandemin ytterligare bidra till ökad maktkoncentration och uppskruvat förtryck av redan utsatta befolkningslager.

Figur 4, till sist, har givit ytterligare detaljinformation om demokratiska överträdelser i västliga demokratier. Även om den övergripande slutsatsen måste bli positiv – situationen ser över lag

tämligen bra ut, och överträdelserna är, Grekland undantaget, på sin höjd måttliga – är det inte irrelevant att notera hur exempelvis etnisk diskriminering, oskäligt fysiskt polisivåld, oklara slutdatum och inskränkningar i pressfrihet förekommit inte bara i autokratier och svaga demokratier, utan också i etablerade västliga demokratiska länder såsom Belgien, Frankrike och Storbritannien.

Som ICCPR fastslår kan vissa tillfälliga demokratiska överträdelser förvisso vara acceptabla om de är nödvändiga för att skydda befolkningen från ett synnerligen allvarligt hot. I dag vet vi dock att det nya viruset är betydligt mindre dödligt än vad de första katastrofscenarierna gav vid handen (Ioannidis 2021). Vi vet också – och denna kunskap är kanske ännu viktigare – att viruset inte är lika farligt för alla. För äldre i synnerhet, men även för något yngre personer med viss samsjuklighet, är virussjukdomen potentiellt livshotande (t.ex. Booth m.fl. 2021). För friska individer i arbetsför ålder (<65), däremot, är den – trots det relativt ovanliga (och ännu gåtfulla) fenomenet med långtids-covid – vanligen mild och ytterst sällan dödlig (t.ex. Ioannidis, Axfors & Contopoulos-Ioannidis 2020). Samtidigt tyder en del forskning på att de mest drakoniska åtgärderna kan ha varit suboptimala (se Allen 2021 för en översikt). Mer återhållsamma insatser såsom exempelvis stöd åt sårbara grupper och effektiv riskkommunikation kan, som bland andra Haug m.fl. (2020, s. 1310) argumenterat, vara lika effektiva som mer drastiska och demokratihotande manövrar. Mildare åtgärder är dessutom avsevärt mindre benägna att generera den typ av indirekta skador (se t.ex. Egger 2021) som i synnerhet på längre sikt kan få minst lika förödande konsekvenser som viruset självt (för en kritisk diskussion från ett samhälls- och humanvetenskapligt perspektiv, se Green 2021).

Vår ökade kunskap om det nya viruset bör, för att sammanfatta, bidra till öppna och kritiska reflektioner kring hur pandemin hanterats. Det vi i dag vet om virusets natur, om de mest drakoniska åtgärdernas potentiellt otjänliga natur samt om de negativa sidoeffekter som omfattande och ihållande nedstängningar tenderar generera både på kortare och längre sikt ifrågasätter starkt riktigheten i de flesta av de demokratiska överträdelser som skildrats i denna essä. Det reser, till yttermera visso, även frågetecken kring andra långtgående och demokratiinskränkande åtgärder som utdragna

skolstängningar och grova begränsningar i människors rörelsefrihet. En demokratisk pandemihantering förutsätter snarare, som filosofen Stefánsson (2020, 11) hävdar, ett holistiskt grepp där alla relevanta aspekter av hälsa och välbefinnande hörs och beaktas och där olika intressen vägs emot varandra i god demokratisk anda.

Referenser

- Allen, Douglas W. (2021): "COVID-19 lockdown cost/benefits: A critical assessment of the literature", *International Journal of the Economics of Business*, publicerad online 29 september.
- Booth, Adam m.fl. (2021): "Population risk factors for severe disease and mortality in COVID-19: A global systematic review and meta-analysis", *PLoS ONE* 16(3), s. 1–30.
- Crossley, Gabriel & Williams, Alison (2020): "Wuhan lockdown 'unprecedented', shows commitment to contain virus: WHO representative in China", *Reuters* 23 januari. <https://www.reuters.com/article/us-china-health-who-idUSKBN1ZM1G9> [hämtat 19.8.2021].
- Edgell, Amanda B. m.fl. (2020): "Pandemic backsliding: Democracy during COVID-19 (PanDem)", version 6, Varieties of Democracy (V-Dem) Institute. <https://www.v-dem.net/en/our-work/research-projects/pandemic-backsliding/> [hämtat 19.8.2021].
- Egger, Dennis m.fl. (2021): "Falling living standards during the COVID-19 crisis: Quantitative evidence from nine developing countries", *Science Advances* 7, s. 1–12.
- Green, Toby (2021): *The covid consensus: The new politics of global inequality*. London: C. Hurst & Co.
- Haug, Nils m.fl. (2020): "Ranking the effectiveness of worldwide COVID-19 government interventions", *Nature Human Behaviour* 4, s. 1303–1312.
- Ioannidis, John P. A. (2021): "Reconciling estimates of global spread and infection fatality rates of COVID-19: An overview of systematic evaluations", *European Journal of Clinical Investigation* 51(5), s. 1–13.
- Ioannidis, John P. A., Axfors, Cathrine & Contopoulos-Ioannidis, Despina G. (2020): "Population-level COVID-19 mortality risk

for non-elderly individuals overall and for non-elderly individuals without underlying diseases in pandemic epicenters”, *Environmental Research* 188, s. 1–13.

Rapeli, Lauri & Saikkonen, Inga (2020): ”How will the COVID-19 pandemic affect democracy?”, *Democratic Theory* 7(2), s. 25–32.

Stefánsson, H. Orri (2020): ”Three mistakes in the moral reasoning about the COVID-19 pandemic”, Institute for Futures Studies Working Paper Series, 2020:12.

Världshälsoorganisationen (2019): *Non-pharmaceutical public health measures for mitigating the risk and impact of epidemic and pandemic influenza*. Genève: World Health Organization.

Rösterna i den sena timmen. Bo Carpelans undergångsroman från 1971

Kerstin Romberg

Det gäller att se världen för första gången, eller för sista. Så måste vi rikta vår uppmärksamhet, våra ögon, vår känsel, våra ord: som om allt var nytt, och bräckligt.

(Carpelan 1971, 202)

Bo Carpelans (1926–2011) roman *Rösterna i den sena timmen* utkom 1971. Läsaren får ta del av åtta personers tankeströmmar i världens och tillvarons elfte timme. En familj: Tomas, Vera, deras tolvåriga son Martin och några nära anhöriga tillbringar de sista tre dagarna före världens undergång i tilltagande rädsla och oro, i visshet om att en katastrof är att vänta.

Berättelsens tematik ter sig nu, femtio år senare, påfallande aktuell: en växande misstro angående människans förmåga att samla sina krafter och ta ansvar för världens tillstånd, en viss vanmäktighet, den enskildes ängslan och sorg över det som sker, det bedrägliga lugnet på ytan som förefaller botten i mental försvarsmekanism.

Debatten i dag handlar om en hotande miljökatastrof, växande klyftor mellan demokratiska och totalitära statssystem, globala pandemier, flyktingkriser och frågor kring cyberkrig. På 1960- och

70-talen såg världen inte helt olik ut. Det politiska läget var spänt, det rådde terrorbalans mellan öst och väst, Vietnam-kriget pågick, Berlinmuren restes och Warszawapakten tågade in i Prag. Andra världskriget och atomvapnens förödande kraft fanns i ogrumlat minne hos mänskligheten. Människorna världen över levde i rädsla för att en tredje global konflikt skulle bryta ut. Allt starkare motaktioner växte också fram i allt detta, studentrörelser engagerade sig i världens folk och i fredsfrågan. Miljöorganisationerna slog larm kring användningen av jordens naturresurser. Mänskligheten hotades, då liksom nu, av sina egna ödesdiga val.

Bo Carpelan tar alltså fasta på samtidens diskussionsämnen i romanen från 1971. Slogans som "MAKE LOVE NOT WAR" flimrar förbi i texten. Berättelsens åtta röster speglar karaktärernas inre liv, den hotande katastrofen tränger in i deras vardag: i radion hörs myndigheternas återkommande försök att nå ut till medborgarna men informationen om världsläget framstår som dunkel, opålitlig och förenklad (Carpelan 1971, 64–65, 111–112, 117, 165). Den enskilda individens känsla av ensamhet inför det oundvikliga blir ett bärande ledmotiv. Dramatiken kring skeendena ligger i undertexten, inte utskrivna på raderna. Det är slående mycket som kan uppfattas som aktuellt vid en läsning i dag: medvetenheten om tilltagande spänningar i världen och allas, inte minst de ungas, avtagande tro på en framtid i trygghet.

Rösterna i den sena timmen har ofta glömts bort då Carpelans långa och omfattande författarskap behandlats. Det är främst hans sena romaner som stått i fokus för uppmärksamhet och analys, bland dem *Axel* (1986), *Urwind* (1993), *Benjamins bok* (1997) *Berg* (2005) och *Barndom* (2008). De har överskuggat intresset för den här berättelsen, som var Carpelans allra första stora prosaverk. Den bygger på ställvis obrutna medvetandeströmmar, är rik på associationer och återkommande föreställningar. Apokalyptematiken var också unik och främmande i finlandssvensk litteratur då boken kom ut och måste fortfarande betraktas som rätt ensam i sitt slag i den meningen.

I recensionerna hösten 1971 betonas textens dragning mot ett centrallriskt uttryck i det som benämns berättelsens "åtta monologer". Man framhåller tankeströmmarna som löper över i varandra så gott som omärkligt och som kan läsas som en enda lång,

förtätad erfarenhet. Snarast uppmärksammas Carpelans fortsatta fokus på förgängelse temat, vilket finns starkt närvarande redan i hans diktsamlingar från 1940-, 50- och 60-talen. Mindre betonar man romanens innehåll som inlägg i en samtida diskussion om läget i världen. Man ser undergångstematiken i berättelsen som ett led i Carpelans litterära utvecklingslinje, där förgängelse temat redan var befäst. (Tallqvist 1971, Schildt 1971)

Tidens krav på samhällsengagerat innehåll

I kulturdebatten på 1960- och 70-talen ställdes tilltagande krav på samhällsengagerat innehåll i konsten. Också skönlitteraturen skulle vara delaktig i den offentliga debatten. Bo Carpelan omfattade inte en sådan ståndpunkt. Litteraturkritiken såg honom främst som en diktare i den finlandssvenska modernismens efterföljd. Från debuten 1946 fram till 1971 hade han gett ut enbart poesi, bortsett från två berättelser för barn. Modernisterna betraktades vid den här tiden som ytliga och världsfrånvända, representerande en estetiserande naturlyrik. Ingmar Svedberg menade att det var dags att begrava ”det modernistiska liket” (Svedberg 1965).

Bo Carpelan deltog själv i sextiotalets litteraturdebatt vid enskilda tillfällen. I ett inlägg i *Vasabladet* sommaren 1965 tar han de facto avstånd från sin egen tidiga symbolmättade poesi, vilken han uppger präglades av en ”opreciserbar skönhetslängtan” och framhåller att han är på väg mot ett förnyat, mera konkret och direkt uttryck för ”tingens bruk och klarhet” (Carpelan 1965a). Samtidigt menar han att diktens främsta uppgift fortsatt består i att undersöka de grundläggande frågorna kring människans livsvillkor, mystiken kring liv och död, och han tillskriver inte poesin någon roll i en samhällspolitisk diskussion: ”[...] lidande, död, hunger, fattigdom: dessa är inte slogans på paroller och upprop som skall bli bortglömda i morgon utan ständigt återkommande realiteter med förmåga att engagera, utan att det dagsaktuella, den alarmerande rubriken, behöver fungera som väckarklocka” (Carpelan 1965b).

När han något senare väljer att gestalta ett tema som tangerar samtidens diskussion om världsläget: människans oro inför hot

om ett globalt atomkrig, väljer han prosans form. *Rösterna i den sena timmen*, liksom alla senare prosatexter han skriver, är dock starkt präglad av det lyriska tilltal som skulle förbli Carpelans karaktäristika oberoende av vilken litterär genre han arbetade i. I sin poesi närmar han sig under sextioalet ett mera vardagsnära innehåll medan hans prosa från början betraktas som mångbottnat poetisk. De två genrerna förblir sedan stadigt sammanflätade i hans författarskap. I *Gården*, 1969, bygger han upp sina dikter kring konkreta miljöer och barndomsminnen från Helsingfors under 1930- och 40-talen och temat i samlingen ligger inte långt från det han skriver fram i *Rösterna i den sena timmen*. Carpelans personliga erfarenhet av krigsutbrottet 1939, då han var tretton år gammal, är något han återkommer till ett flertal gånger:

Jag vaknade vid att någon skrek på gården.

Jag vaknade vid gaslukt: alla låg döda, också jag.

Jag vaknade av att kriget brutit ut och mina kläder brann.

Det var alldeles stilla. Bara far snarkade lugnande.

Jag vaknade vid så många katastrofer.

Det var att ligga i träning för framtiden.

(Carpelan 1969, 45)

I romanen *Barndom*, 2008, en berättelse om den unga pojken Davi, beskrivs protagonistens upplevelse av andra världskrigets utbrott i det sista kapitlet med rubriken "Finns det ett avgörande ögonblick". Frågan är i boken retorisk: "Davi visste det, han visste det, han hade väntat på det, det avgörande slaget, klingan i stenen, katastrofen, tillintetgörelsen!" (Carpelan 2008, 195). Pojkens värld, liksom den som beskrivs i *Rösterna i den sena timmen*, är en värld där de vuxnas oro och rädsla anas och upplevs av barnen. Känslor av utsatthet, ensamhet, rädsla och växande visshet om att något oerhört närmar sig, ligger i fokus.

Gåtfull stämning och lyriska särdrag

Man kan konstatera att språket i *Rösterna i den sena timmen* genomgående har en lyriskt musikalisk klang, det löper friktionsfritt och lätt och utan ”trösklar” även om vissa, också långa avsnitt består av en enda mening, en tankelinje.

Romanens lyriska tilltal manar fram en högstämd, mytisk atmosfär kring undergångstemat. Inte minst präglas stämningen av den ödesmättade tematikens allt överskuggande närvaro i texten. På snart sagt varje sida finner man anspelningar på förgängelse temat och på frågan om det omistliga i livets och naturens skönhet, allt det som skall komma att gå om intet då katastrofen inträffar:

Samtidigt såg ögat en aldrig bruten ström av intryck, färger, dofterna omvärvde honom: han längtade efter timmen när skymningen väger jämt mot ljuset, rösterna dämpas men bevarar sin lugna rytm, sitt samband: så borde livet vara, ett samtal fört i skymningen mellan människor som står varandra nära.

(Carpelan 1971, 151)

Ibland handlar mystiken om det som inte kan förstås, inte kan begripas och som representerar urkraften hos ”raseriets vind som blåser oss samman eller bort, ut som spillror i den gapande tomheten”:

Alla dessa galaxer, strålknippen, stjärnstoft, vägar, förtätningar, gasnebulosor, fallande himlakroppar, oändligheten kastande sig ut mot allt större oändligheter: talar de sinsemellan, finns det någon som binder dem samman, någon som ur sitt system stöter ut en kropp om den blir för destruktiv eller när alltför stor, alltför oklar makt, eller är det vi, stjärnans invånare, som själva väljer året, dagen, stunden för utslocknandet? Är det vår vilja?

(Carpelan 1971, 181)

Att vi själva bär ansvaret betonas på annan plats i texten: ”Jorden, det är ju det enda vi har. Hur kan någon tro att det finns ens en strimma ljus kvar, ett enda liv, om jorden krossas? Gud håller inte oss i sina händer, det är vi, som håller honom.” (Carpelan 1971, 133)

Den dunkla mystiken framkallas också av återkommande förebud och omen som kan avläsas i landskapet, tecken i vinden

och molnen, i skymningen, i tystnaden, i karaktärernas sätt att förhålla sig till varandra, ofta på avstånd, som efter ett avsked. Upprepningarna liknar poesins repetitiva, besvärjande karaktär.

Bokens pärm pryds av Albrecht Dürers klassiska verk "Apokalypsens fyra ryttare", ett av femton träsnitt han utförde år 1498 för en utgåva av Johannes Uppenbarelse. I förgrunden rider Döden och människorna ligger slagna framför honom. De övriga ryttarna representerar Segraren, Svälten och Kriget. I Uppenbarelsboken spelar samtliga en roll i föreställningen om jordens undergång.

"Apokalypsens fyra ryttare" (1498) av Albrecht Dürer pryder pärmen till *Rösterna i den sena timmen*. Källa: Wikimedia Commons.

Rösterna i den sena timmen innesluter flera bibliska allusioner, vilket stundtals bidrar till en högstämnd atmosfär, som för att betona det ödesmättade och slutgiltiga i händelsernas gång. Inte minst gäller detta skildringen av måltiderna som bokstavligen skall komma att bli de sista, lik den nattvard Kristus delar med apostlarna före lidandets väg och korsfästelsen. I *Rösterna i den sena timmen* sitter familjen och de anhöriga samlade. De upplever sig se främlingar i rummet. De möter dem som i en spegel, de talar genom dessa ”andra” och stiger in i deras gestalter, de räcker varandra bröd och salt: ” [...] i vardagsrummet slog den gamla klockan tolv spröda slag. Då tog de det sista steget, steg in i deras lemmar, fångade deras ögon och såg ut i rummet där ljuset föll in [...]”. (Carpelan 1971, 92). Scenen är rituell, gestalterna träder in i det okända, över-skrider gränser. Stunden är epifanisk.

Berättelsen avslutas när ögonblicket är inne: en sista våg, en ”syndaflod” väller in och lägger allting under sig. För människorna återstår enbart att gå in genom den ”mörka porten till barndomsgården”, till ursprunget, att ta avsked. (Carpelan 1971, 217).

Traditionen

Ser man på traditionen inom den svenskspråkiga litteraturen gällande undergångsberättelser och dystopier går tankarna måhända i första hand till Karin Boyes *Kallockain*, 1940, och till Harry Martinsons *Aniara*, 1956. I dem, liksom i *Efter floden*, 1982, av P.C. Jersild, sker handlingen i världar som redan mötts av avgörande katastrofer men som fortfarande existerar. Totalitära statsmakter har tagit över, människorna har fråntagits sin rätt till ett liv i frihet, deras vardag och deras tankar kontrolleras. I *Aniara* flyr överlevarna i en rymdkapsel, från en förstörd och ödelagd jord, råkar slutligen ur kurs och går sin egen och mänsklighetens utplåning till mötes.

Dystopin har definierats som en avart till utopin, som en ”antiutopi”. Båda genrerna bygger på visioner gällande individens livsvillkor i det samhälle som skildras, den ena gestaltande en ljus idealvärld, den andra målade upp mardrömsscenarier där handlingen ofta är förlagd till en mörk framtid. Den litterära dystopin har befäst sin position internationellt sett under mellankrigstiden

och efter andra världskriget genom bland annat Aldous Huxleys *Brave New World*, 1932, Georg Orwells *Nineteen Eighty-Four*, 1949, Ray Bradburys *Fahrenheit 451*, 1953, och senare dystopier som Margaret Atwoods *The Handmaid's Tale*, 1985. Ett dystopiskt verk ses ofta som författarens ”varningssignal”, en kritisk kommentar till samtidens förfall. (Ljungquist 2001, 16–23).

Science fiction och fantasy rör sig ofta på dessa samma tematiska områden. I Svenskfinland kan Maria Turtschaninoffs verk lyftas fram. På finskt håll har inte minst Emmi Itärantas *Teemestarin päiväkiriä*, 2012, rönt uppmärksamhet. Den svenska översättningen har titeln *Minnet av vatten*. Hon skildrar en hotfull framtid där ett totalitärt maktstyre erövrat världen och naturresurserna har ödelagts. Itäranta ”bygger in” sin egen varning och uppmaning till sin samtid i protagonistens, den unga Norias, reflektioner över hurudana människor som kan ha levat under ”skymningens” epok. Denna mörka tid kan lätt identifieras som vår egen samtid. Noria tänker sig att människorna måste ha haft fantasi nog för att se vart världen var på väg: ”Jag skulle vilja tänka att den människan vänder om och går hem och den dagen gör en sak annorlunda för den där fantasibildens skull, och likadant nästa dag, och nästa igen”. (Itäranta 2017, 28)

En förlorad värld

De litterära dystopierna delas i stora drag in i två olika slag av kategorier. Den ena återger samhällen där en extremtotalitär makt tagit över och där den enskilda människan inte längre tillskrivs en fri vilja eller ett självständigt liv. Den andra skildrar en värld som ställts inför en ekologisk katastrof, där människans levnadsvillkor blivit näst intill omöjliga. Ett ytterligare väsentligt drag i det dystopiska samhället är förnekandet av det liv i frihet som varit rådande före maktövertagandet. Historieskrivning tillåts inte, kunskap om det förflutna försvårar ett totalitärt styre. (Ljungquist 2001, 62)

Rösterna i den sena timmen kan betraktas som en dystopiskt färgad berättelse även om den inte svarar mot en renodlad definition av genren. Handlingen är förlagd till tiden *innan* katastrofen inträffar

och här skildras därmed inte en värld "efteråt". Den världen kommer inte att finnas till. Däremot omtalas och förutspås ett hotande ekologiskt sammanbrott: "Den här jorden är för vacker för att vi skall få ha den kvar. Snart kommer ingen längre att bruka jorden, åkrarna, dikesrenarna gror igen, vattnet förgiftas och floderna slammar igen, gräset vissnar, varje träd förbereder långsamt sin död." (Carpelan 1971, 169). Den slutliga ödeläggelsen i berättelsen förorsakas emellertid av atomvapnens förintande kraft och verkan.

Man kan hävda att det är vår egen tid som i denna roman bär de dystopiska, olycksbådande dragen: här tillåts en utopi, en idyll, gå förlorad. Samhället framstår som passivt, människorna vidkänns inte den hotande katastrofens vidd. Allt är för sent. I följande uttalande i romanen skrivs en tydlig kritisk ståndpunkt fram gällande det oetiska i vår nutid: "Det var vi som visste vad hunger och död var: vi lärde inte ut det. Vi förteg." (Carpelan 1971, 210). Det kan ses som Bo Carpelans betoning av historieskrivningens betydelse, vikten av att inte glömma de krig och katastrofer som mänskligheten redan genomlevt.

Idyllen, som tillåts gå förlorad, träder i berättelsen tydligt fram mot bakgrunden av allt det hotfulla mörker som målas upp. Dikotomierna som avtecknar sig i berättelsen; ljus-mörker, liv-död, trygghet-hot, stillhet-rörelse, det som kan förstås-det som bara kan anas, tillsammans manifesterar de allt det som människan förlorar då livet hotas. Detta omistliga och sköra diskuterar Bo Carpelan även i andra verk, såväl i poesin som i prosan. I *Marginalia till grekisk och romersk diktning* finns följande poem, som på två rader återspeglar något av grundstämningen i *Rösterna i den sena timmen*:

I avskedets stund
hur underbart hav och berg

(Carpelan 1984, 17)

Bo Carpelans diktning har karaktäriserats som ett fortgående samtal kring livets sköra väsen och förgänglighetens ständiga närvaro. Johan Wrede menar att Carpelan i sitt författarskap ständigt tematiserar den mänskliga "förlust som är den svåraste" och att han fäster läsarens uppmärksamhet på den "inre scen där vi får följa

själens rörelser”. (Wrede 1996, 289). Dessa särdrag gäller även för *Rösterna i den sena timmen*, Carpelans första stora prosaverk. Livets dyrbarhet och förgänglighet gestaltas här ur den enskilda individens synvinkel i en tid som hotar hela mänsklighetens existens. Berättelsen uttrycker tvivel om människans förmåga att försäkra jorden, naturen och sitt eget släkte en framtid. Det är tvivel som har fotfäste även i dagens debatt om tillståndet i världen. *Rösterna i den sena timmen* är fortfarande angelägen läsning.

Litteratur

- Bibeln* (2001): ”Uppenbarelseboken”, förlaget Cordia, s. 2046–2079.
- Boye, Karin (1940): *Kallocain*, Stockholm: Bonnier.
- Carpelan, Bo (1965a): ”Det återkommande ögonblicket”, *Vasabladet* 11 juni.
- Carpelan, Bo (1965b): ”Mot en ny dogmatism”, *Nya Argus* 13, s. 189.
- Carpelan, Bo (1969): *Gården*, Helsingfors: Schildts.
- Carpelan, Bo (1971): *Rösterna i den sena timmen*, Helsingfors: Bonnier.
- Carpelan, Bo (1984): *Marginalia till grekisk och romersk diktning*, Stockholm: Bonnier.
- Carpelan, Bo (2008): *Barndom*, Stockholm: Schildts.
- Dürer, Albrecht (1964): *Dürers Apokalyps. Johannes Uppenbarelse enligt Gustav Vasabibeln*. Efterskrift av Erwin Panofsky. Stockholm: Sällskapet Bokvännerna (ursprungligen utgiven 1498).
- Itäranta, Emmi (2017): *Minnet av vatten*, Stockholm: Modernista (översättning av Camilla Frostell).
- Jersild, P.C (1983): *Efter floden*, Stockholm: Bonnier.
- Ljungquist, Sara (2001): *Den litterära utopin och dystopin i Sverige 1734–1949*, Hedemora: Gidlund.
- Martinson, Harry (1956): *Aniara*, Stockholm: Bonnier.
- Schildt, Göran (1971): ”De yttersta dagarna”, *Svenska Dagbladet* 18 september.
- Svedberg, Ingmar (1965): ”Det modernistiska liket”, *Vasabladet* 4 maj.
- Tallqvist, J.O (1971): ”Apokalyptisk symfoni”, *Hufvudstadsbladet* 15 september.
- Wrede, Johan (1996): ”Efterskrift”, *Novembercredo. Dikter i urval 1946–1996*, Helsingfors: Schildts.

Konservativ eller progressiv, än sen?!

Patrick Sibelius

Jag har då och då följt med en del akademiska föredrag, huvudsakligen av amerikanska professorer, rörande politisk historia och politisk filosofi, militär historia och allmän filosofi jämte deras kommentarer till aktuella händelser i världen.

Kapitolium i Washington, D.C. Bild: Wikimedia Commons.

Jag har slagits av två saker. Den första är vilken stor skillnad det gör om föredragshållaren presenterar sig som republikan eller demokrat, det vill säga som konservativ eller progressiv. Den andra är hur bägge sidor tagna tillsammans ändå gör att allt ter sig som ett och detsamma.

Den här paradoxen tarvar en förklaring.

~

På basis av vad jag har erfärit, kan man generellt säga att de konservativa framställer sig som realister och som konstitutionella. De tar saker som de faktiskt är i världen just nu, också då det gäller regler inom olika områden. De betonar att det är här och nu vi faktiskt lever, under de villkor som råder, med de politiska system och partier som faktiskt existerar i olika länder och med alla de institutioner, personer samt olikheter mellan olika befolkningsgrupper, folk och individer. Och vi får lov att förhålla oss till de ledare, de strävanden efter rikedom och makt som förekommer på olika nivåer, till och med då det gäller anspråk på världshegemoni. De konservativa kan förhandla även med hårdföra och blodiga regimer i världen.

De erkänner att många människor är själviska, aggressiva, illvilliga och till och med sådana som med fog kan kallas onda och att sådana ofta kan vara mycket framgångsrika i sina företag, i sina samhällen och på den världspolitiska arenan. Det är med dem man måste fungera utan att man själv eller ens samhälle dukar under. Moraliserande och vädjanden till samvete och rättvisa hjälper inte här, utan det är frågan om att kunna hävda sig, konkurrera och vinna.

Enligt de konservativa finns det för mycket drömmeri och idealism i hur saker sköts. Den här svagheten, att många inte ser saker som de är, utgör i själva verket det största hotet mot samhällsordningen, mot hur ett samhälle fungerar ekonomiskt och socialt, samt också mot världsfreden här och nu. Så anser de konservativa.

De progressiva framställer sig som ärliga realister i en *moralisk mening*. Det gäller att faktiskt förverkliga demokratin, rättvisan och friheten. Världen är inte vad den borde vara. Många konstitutioner och lagar är felaktiga och goda konstitutioner och lagar

tolkas och efterlevs ofta på fel sätt. Samhället måste konstrueras så att de människor som är själviska, aggressiva, och illvilliga samt som med fog kan kallas onda, avleds från att förverkliga sina omoraliska och skadliga benägenheter som är till förfång för andra och för dem själva. Många människor är inte heller vad de borde vara, det vill säga fria, jämlika, moraliskt rättrådiga, friska och välbeställda.

Det finns för mycket orättvisa och ojämlikhet och det här utgör det största hotet mot samhällsordningen, mot hur ett samhälle fungerar ekonomiskt och socialt. Det utgör också det största hotet mot världsfreden på lång sikt. Världen bör förändras till en bättre plats för alla att leva på. Så anser de progressiva. Deras förhållande till omvärlden är missionärernas. Därför har många regimer i världen svårt att förhålla sig till dem och de är besvärliga eller omöjliga förhandlingsparter för icke-liberala regimer.

Sammantaget får vi en pågående politisk debatt, med köpsläende och stridigheter mellan de konservativa och de progressiva, där man lånar idéer av varandra när det passar och kompromissar när det inte finns någon annan utväg. Allt det här är just hur ett västerländskt demokratiskt parlamentariskt politiskt system skall fungera.

Vill man i sådant samhällsskick slippa det här käbblat och få saker och ting gjorda på ett mer effektivt sätt, så blir man fascist, antingen konservativ fascist eller progressiv fascist. Man förhindrar då den andra sidan att blanda sig i beslutsprocesserna eller också eliminerar man den helt.

~

Här kunde jag sluta, för inget väsentligt nytt kommer till förutom mera detaljer, då man fortsätter att följa med ytterligare föredrag och kommentarer. Trots att de flesta anförandena är mycket medryckande, lärorika och intressanta, märker man efteråt att man upplever något klaustrofobiskt med det hela. Man befinner sig ändå hela tiden i ett slutet system med givna regler, begrepp och teser som får allt att kröka sig inåt mot samma centrala premisser i västerländskt tänkande. Världen de beskriver ter sig alltför liten och abstrakt. Någonting saknas.

Det är inte lätt att få grepp om det som åtminstone jag på ett otydligt sätt upplever som en genomgående brist i anförandena. Går det ens att beskriva bristen i ord eller utgör den bara det obestämnda faktum att fortsättningen, framtiden för ett sådant samhälle, genast tycks försvinna i ett ogenomträngligt töcken?

Jag skall ändå försöka komma åt något av det som tycks delas av bägge sidor och som gör världen mindre och abstraktare än den rimligtvis kan vara.

Låt oss börja med att se på extrema fall av konservativa och progressiva attityder och idéer sådana de framställs i en populariserad form.

På campus i USA lär Ayn Rand ha fått en renässans bland studerande på den konservativa sidan. Rand beskriver världen, det vill säga samhället och kulturen, utgående från en stark övertygelse att det är uteslutande enskilda mycket begåvade individer som för utvecklingen framåt. Alla vi andra är dem tack skyldiga för allt det goda vi har fått sedan vi upphörde att leva som människoapor i den fria naturen. Dessa excellenta individer drivs av ett oproblematiskt etos där egoism och altruism på ett sömlöst sätt går ihop, vilket eliminerar alla orsaker till vanligt moraliskt grubbel och tveksamhet. De här exceptionellt intelligenta och samtidigt praktiskt smarta individerna som förstår att utnyttja kunskap för tekniska framsteg blir förstas ofta måltavlor för allmänhetens avund, misstänksamhet och hat. Det omoraliska och onda hittar man uteslutande hos den missunnsamma allmänheten där allehanda moraliska svagheter groor. De starkaste behöver aldrig sänka sig till något moraliskt lågt. De klarar sig och segrar hur som helst.

På den progressiva, liberala sidan ser man på situationen i samhället på ett helt annat sätt. Det blir inga järnvägar, inga skyskrapor, ingen elektrisk belysning, inga bilar och flygplan och inga datorer utan att tusentals människor arbetar med att producera allt det här. Det är helt fel både sakligt och moraliskt att bortse från det stora flertalet av befolkningen som arbetar med sina uppgifter i samhället och att ge all erkänsla åt några få som sitter och uppfinnar, planerar och bestämmer. Alla har en mage, ett hjärta och en hjärna som är så gott som identiska till utseende och funktion. Framför allt ur en etisk synvinkel är alla lika värda, också de vilkas magar, hjärtan och hjärnor olyckligtvis fungerar

dåligt och kräver hjälpinsatser av andra. Ingen är förmer andra och ingen är mindre värd än någon annan. Det är helt enkelt osant, orätt och ont att tänka annorlunda om dessa saker. Jämlikhet och rättvisa går givetvis före empiriska fakta. För empiriska fakta kan man ju ändra på. Det är vad vetenskap och teknologi är till för.

Kring de få excellenta och verkligen intelligenta, av det slag som Ayn Rand lyfter fram, flockas de som vill få något av deras strålgång genom att frivilligt underkasta sig dem i en beundran för deras kvaliteter och prestationer. Dessa skapar på ett naturligt sätt ett parti. Inom det partiet innebär politisk verksamhet att var och en i första hand skall värna om sina pengar, sin egendom och sina privilegier och var och en skall följa regler och lagar om stöder deras målsättningar. Dessa personer anser sig ha förtjänat sina fördelar tack vare de goda egenskaper och förmågor som de har och som de svagare, fattigare och mindre gynnade inte har i samma mån. Också förfördelade kan osjälviskt söka sig till partiet om de håller med om själva grundidén och ser sig själva förtjänta av sin sämre lott. De här "överlöparna" är viktiga för ett demokratiskt system i det att de utgör en modererande faktor som de "genuina" partimedlemmarna måste ta i beaktande.

Kring de få vilka styrs, eller ger sig ut för att styras, av moral, samvete och empati flockas de som ser på samhälle och politik som något som i första hand skall skydda och hjälpa dem som har svårt att klarar sig själva. De bildar på naturligt sätt ett parti. Samhället behöver förstås inte ta hand om dem som klarar sig själva. Men en del av dem som klarar sig själva, och till och med en och annan som hör till de excellenta av det slag som Ayn Rand lyfter fram, kan ansluta sig av moraliska skäl eller för att de finner att det här partiet strategiskt tjänar deras intressen bättre än det konservativa partiet. Också de här "överlöparna" är viktiga som en modererande faktor som de "genuina" partimedlemmarna måste beakta inom ett demokratiskt system.

Som vi vet har det demokratiska parlamentariska systemet i USA fungerat rätt väl. Det har haft mekanismer också för att ta sig ur oförutsedda kriser, inbördeskrig, krig och ekonomiska krascher utan att själva systemet har fallit ihop.

Tillspetsat på det här sättet börjar det ändå framgå något tydligare vad det är som saknas och vad som har gått fel på bägge sidor.

De begrepp för intelligens och moral som man har gjort bruk av inom amerikansk politik är uppenbart överförenklade. Deras relevanssfär begränsar sig till samhället med dess institutioner och företag, som om dessa utgjorde hela världen och hela livet. I själva verket synliggör användningen av dessa begrepp på vardera sidan huru simplifierat det tänkande har varit ur vilket de politiska åsikter har formulerats som sedan har gett upphov till partierna och deras agerande. I världen i övrigt är situationen knappast bättre trots de stora variationer som finns då det gäller såväl konstitutioner som politisk och ekonomisk praxis.

USA:s konstitution, politiska partier samt politiska och ekonomiska praxis utformades under upplysningstiden med den världsbild, människosyn och moral som tänkare då försökte lansera och befästa i konstitutioner och institutioner. Allting utgick från förnuftet i en praktisk bemärkelse, som omfattade såväl sanning som gott och rätt. Elände och misär under historiens gång hade berott på oförnuft. Nu skulle saker rättas till och världen göras till en bättre plats för människan att leva på än vad världen hade varit under civilisationens tidigare faser och vad den hade varit av naturen.

Också människan själv skulle rättas till och bli förnuftig, förträfflig i intelligens och moral. Men å andra sidan skulle varje individs *fria vilja* respekteras, också i de fall då hon inte ville bli förnuftig. Men vad skulle man göra med sådana individer som inte vill vara förnuftiga? En skiljelinje uppstod mellan dem som besvarade frågan med (i) ”De har själva valt sitt öde och får ta konsekvenserna av sitt val.” och dem som besvarade frågan med (ii) ”De har inte valt utan fått sitt öde och de bör hjälpas att bli fria från det och att välja det förnuftiga.”

De senare, de progressiva, som talade för hjälp och frigörelse från omständigheters tvång tenderade att ifrågasätta rådande förhållanden i samhället, praxis, lagar eller till och med konstitutionen, och se dem som orsaker till att det fanns så många ofria och hjälpbehövande. De konservativa kunde uppfatta att de progressiva bar på ett *revolutionärt* frö som gränsade till brottslighet. För de konservativa var det brottsligt och fusk att beröva någon den vinst

som den hade fått för att den hade spelat framgångsrikt under rådande spelregler. Medan de progressiva kunde uppfatta det som brottsligt och fusk att utnyttja systemet och med sina kunskaper och färdigheter skaffa sig oförtjänta fördelar.

~

Allt det här, det konservativa och det progressiva, kom till under en tid då man hade en överoptimistisk och intill storhetsvansinne gränsande syn på människan och förnuftet. Och ganska snart visade sig allt vara helt felaktig. Insikten om misstaget spred cynism bland de intellektuella. Det skedde speciellt i Europa under 1800-talet. Vissa var benägna att ifrågasätta den demokratiska jämvikten mellan de konservativa och de progressiva och gå över till fascism antingen åt höger eller åt vänster med åtföljande krig, revolutioner och terror världen över. I demokratierna skedde en långsammare och jämnare utveckling mot ett tillstånd där växande del av befolkningen började inse att de politiska och ekonomiska systemen fick samhället och världen att utvecklas på ett sätt som tedde sig ohållbart i längden och hopplöst svårt att stoppa.

Sådan som situationen är i dag håller många varken med de konservativa eller med de progressiva och känner sig alienerade från hela systemet. Vare sig man är konservativ eller progressiv (liberal), så fortsätter ju det gamla spelet. Alienationen gäller också personer som egentligen kunde kvalificera sig för höga poster inom de politiska och ekonomiska systemen. Åtminstone delvis kan det här förklara varför det har blivit svårt att rekrytera dugliga personer till sådana poster. Det här gäller inte bara USA utan en stor del av världens länder. Fenomenet med mediokert och slutligen riktigt dåligt ledarskap är känt från historien i skeden då system, kulturer eller hela civilisationer närmar sig sina slut.

Samtidigt som nya idéer och reformer har blivit mer och mer av nöden har själva strukturerna stelnat och blivit hinder för ny-tänkande och reformer. De konservativa håller hårt fast vid gamla beprövade idéer om segrare och förlorare, starka och svaga, vänner och fiender. De progressiva håller fast vid gamla beprövade moraliska idéer om frihet, jämlikhet och rättvisa och om att alla

människor innerst inne bör kunna se dessa idéers självklara riktighet och överlägsenhet om de tillåts tänka och handla fritt.

De konservativa tillämpar mått som visar att allt (för segrarna) i själva verket aldrig har varit så bra som nu och att de enda hoten mot fortsatt framgång utgörs av de progressiva och av andra konkurrerande länder, just såsom det alltid har varit. De progressiva tillämpar mått som visar att samhället i själva verket aldrig har varit så fritt och jämlikt som nu och att de enda hoten utgörs av de konservativas motstånd mot att utsträcka jämlikheten till ekonomisk jämlikhet och andra länders brist på frihet och jämlikhet, just såsom det alltid har varit.

Oenigheten mellan lägren är själva *raison d'être* för deras existens och den dynamiska funktionen i systemet. De bägge lägren betonar olika delar av en gemensamt förstådd helhet som utgörs av hur man förstår sådant som intelligens, rationalitet, framgång, frihet, jämlikhet och rättvisa. Det är denna gemensamma helhet som man nu borde bekymra sig över. Så ter det sig åtminstone.

~

Debatten kring miljöförstörelsen och klimatförändringen har obestridligt visat åtminstone det, att det som påstods vara hög intelligens och förnuft egentligen kan vara låg intelligens och oförnuft. Högre intelligens i egentlig naturenlig mening innebär ju att kunna gestalta helheter i ett vidare perspektiv än vad lägre intelligens förmår och att handla utgående från en sådan vidare gestaltning för att överleva, fortleva och utvecklas utan bakre gräns.

Att nå ett mål, att segra och att erövra innebär bara att ens perspektiv har varit för snävt och att man har varit enfaldig. Den civilisation som vi tillhör har gjort detta slags enfald till dygd och hjältedåd. Framtidens dom kommer antagligen att bli hård, just emedan det är frågan om något så ointressant som enfald och missuppfattningar. De i egentlig mening intelligenta vinner inte i spel, tävlingar och krig utan spelar, tävlar och krigar över huvud taget inte, inte för att de inte kunde, utan för att det är ovärdigt och enfaldigt.

Missuppfattningen rörande intelligens och framgång förtar mycket också av de intellektuella prestationer som annars kunde

te sig värdefulla i en absolut mening. Hur mycket av konsten i vid bemärkelse handlar inte om hjältar och antihjältar, segrar och förluster, erövringar och försvar, där de egentliga incitamenten och ändamålen för strävandena bara ter sig enfaldiga, all svett, allt blod och alla tårar till trots.

Det alltför snäva perspektivet framstår speciellt tydligt just i de politiska och ekonomiska system som existerar i västerländska demokratier. Både de konservativa och de progressiva lägren har rekryterat personer till olika positioner i systemen huvudsakligen inom kategorierna jurister, ekonomer, socionomer och kändisar, som om allt man behöver beakta vore de samhälleliga institutionerna och samhället. Naturvetare har saknats.

Sådan som situationen är nu skulle naturvetare inte heller ha den kompetens som krävdes, eftersom *deras utbildning har gjort dem till experter inom snäva områden med sikte på att tjäna sina länders ekonomi*. Sedan flera decennier existerar inga egentliga naturvetare längre, möjligen med undantag för ett litet fåtal som genom extra självstudier har utbildat sig till sådana. De politiska och ekonomiska systemen står nu handfallna. De skapades inte för en situation som denna, där det har visat sig att man inte har lyckats skapa ett slutet system för bara människan där allt det naturgivna kan uppfattas som bara råmaterial. Nu är det inte längre frågan om tekniska modifikationer för att upprätthålla systemen utan systemen har tjänat ut. Den människocentrerade världsbild de utgick ifrån var en fatal missuppfattning.

~

Avslutningsvis konkretiserar jag min argumentation genom att syna två representanter av amerikanska professorer med mycket höga tittartal på Youtube, en från vardera lägret: den konservativa klassisten och militärhistorikern Victor Hanson och den liberala lingvisten Noam Chomsky. Såväl Hanson som Chomsky representerar den radikala falangen i sina läger. Bägge är beredda att gå utanför systemen och tillgripa drastiska medel, Hanson för att säkra USA:s roll som dominerande världsmakt militärt och ekonomiskt förstärkt med konservativa amerikanska värden, Chomsky för att säkra individens frihet gentemot olika maktsystem

och mänsklighetens framtid på jorden förstås med västerländska liberala värden. Det är betecknande att ingendera räknar med det svaga, sjuka och gamla Europa då det gäller försvaret av de västerländska värdena.

Min argumentation rör paradoxen med (a) att det råder en djup oenighet mellan de konservativa och de liberala i synen på människan och den värld vi lever i nu och (b) att bägge lägren ändå baserar sina synsätt på en gemensam modern västerländsk världsbild och livsåskådning. Jag hävdar att oenigheten, a, härrör från inre motsägelser inom den moderna världsbilden och livsåskådningen, b, vilket gör situationen ytterst kitslig och farlig, därför att en väg ut saknas om inte b ges upp.

Lyssnar man på dessa, väldigt olika personligheter med deras väldigt olika politiska åsikter, känner man ändå samma oro över varderas analyser och rekommendationer för hur USA borde handla. Hanson som Trump-anhängare förespråkar att USA skall utnyttja nuläget innan Kina har hunnit bli för starkt ekonomiskt och militärt och hunnit skaffa sig för många allierade. USA bör förhindra Kinas expansion, om inte annat hjälper, så militärt. Chomsky förespråkar samarbete med alla för att lösa problemen på jorden, både lokala problem såsom Afghanistan och globala såsom klimatförändringen, som om världen ledare vore intelligenta, välvilliga och ansvarsfulla, eller som om det att föregå med gott exempel skulle beveka ledare i världens alla hörn.

Nej, USA kan varken imponera och skrämman som konservativt eller vara ett moraliskt föredöme som liberalt. Den tiden är ohjälpligen förbi. Alla kan se att Västerlandet står på en falsk och bräcklig grund. De grundläggande idéerna och löftena håller inte. Bägge politiska lägren utgår från idéer som är världspolitiskt vanskliga. Hoppet står till att ingetdera läger kan ta över styret helt utan att vara tvunget att ta hänsyn och kompromissa med den andra sidan.

Västerlandets trovärdighet såväl då det gäller styrka som moral är förlorad. Västerlandet måste förändras inifrån. Men ingen kan väl föreställa sig att USA skulle vara förmöget att genomgå någon genomgripande förändring mitt i det trångmål som växande makter i den omgivande världen omkring det försätter USA i.

Nu har Europa sin gyllene chans att göra något i världen igen, något gott denna gång.

Europa är befolkningsmässigt stort men så söndrigt och svagt av de skador som det självt har åsamkat sig att ingen kan känna sig hotad av det. Ingen räknar med det. Till och med det till befolkning och ekonomi mycket svagare Ryssland, är en faktor som man räknar med i världspolitiken i mycket högre grad än Europa. Den uppfattningen tycks delas av nästan alla forskare och kommentatorer i USA och antagligen inte bara där.

De här nackdelarna för Europas del kan nu vändas till en sällsynt fördel. Europa kan utnyttja sitt oansenliga läge till att genomgå en grundlig metamorfos som får allt tänkande i termer av konservativa och liberala demokratiska imperier med deras politiska och ekonomiska system att framstå som gammalmodigt och patetiskt, som ingen förnuftig människa vill kännas vid. Europa är i en position där det faktiskt är politiskt, ekonomiskt och militärt möjligt att på allvar medge att den moderna världen och hela idén med modernitet grundade sig på missförstånd och misstag. Därför är Europa i en position att börja bygga upp en civilisation på en annan grund. Förändringen, metamorfosen, måste utgå från en helt ny världsbild, en ny livsåskådning och från helt nya värden.

Hurudan en sådan ny civilisation kommer att bli, är inte vår sak att sia om nu. Men det är nog vår sak att bereda oss på omvandlingen genom att börja se kritiskt på den västerländska världsbilden, livsåskådningen och de centrala västerländska värdena och överge dem.

Historien visar att sådana stora förändringar kan genomgå till och med under en generation. Tankar har betydelse, de kan stjalpa och de kan hjälpa och i överraskande snabb takt och stor omfattning.

Sverige som inte var med i kriget

Lennart J. Lundqvist

Huvudspåret i Bengt Lindroths bok *Vi som inte var med i kriget* rör Sverige, som lyckades hålla sig utanför Hitlerkrigen, och i all synnerhet vilka följder detta haft för landet och dess befolkning, såväl mentalt som politiskt. Boken handlar även om idén om Norden som politisk viljeyttring och föreställning, och hur dess politiska status har utvecklats inom det geografiska område som begreppet representerar.

Redan i inledningen söker Bengt Lindroth, utifrån sin mångåriga erfarenhet som journalist och Norden-korrespondent, reda ut hur Sverige på olika, men för efterkrigstidens politik avgörande sätt skiljer sig från våra grannar i Norden. När World Value Survey kartlägger värderingarna hos världens folk ligger svenskarna år efter år som ”en ensam punkt allra längst upp till höger. De befolkas det bortersta skäret i en lutheransk men sekulariserad arkipelag av nordeuropeiska länder. En ensam ö med tomheten som ett hav utanför.” (Lindroth 2020, 7).

Varför? Under arbetet med boken har han kommit fram till att ”många – om än långt ifrån alla – frågor och svar hade med kriget att göra. Det som pågick när jag föddes.” (Lindroth 2020, 8). Våra nordiska grannländer har:

[...] senast under och efter Hitlerkrigen, umgåtts med och tvingats bearbeta allvarsamma kontroverser om lojalitet, samhällsmoral och privatmoral, sammanhållning, tolerans, nationell självsyn och civilkurage, och det har skett i både politik och kulturskapande. De är mer luttrade och prövade i att vara oliktankande och i konflikt, men utan att för den skull råka i politisk eller ideologisk panik.

(Lindroth 2020, 250)

Alltsedan andra världskriget har Sverige, och dess nordiska grannar sökt lösningar på sina säkerhetspolitiska problem. Man ville inte på nytt uppleva de katastrofer som kom över dem, i Norge och Danmark genom Tysklands anfall 9 april 1940, i Finland genom Sovjets flygangrepp och markanfall under vinterkriget och fortsättningskriget. Danmark och Norge drog konsekvensen att man vore tryggast genom att gå med i NATO när den alliansen bildades 1949. Att "se upp med ryssen" har varit den ständiga maningen i Finland, vilket präglar landets säkerhetspolitiska kurs: "Den som är granne med Ryssland förblir psykologiskt fastkedjad vid 1900-talskrigen, generation efter generation. Ännu idag." (Lindroth 2020, 121; se även Mallinen 2021a & 2021b). Sveriges neutralitetspolitik, som har fortsatt sedan krigsåren och ständigt sägs "ha tjänat oss väl" har lett till att landet förblivit "utanför", som Henrik Berggren så inträngande skildrat i de två hittills utkomna delarna av trilogin *Landet utanför* (se FT 5/2019, 5/2021). Att Norden på detta sätt blivit säkerhetspolitiskt splittrat på ett sätt som påverkar politiken i Sverige och Norden än i dag har, hävdar Lindroth, "rimligen något att göra med det slags *förståelsegap, utanförskapssyndrom* och *erfarenhetsunderskott*", vilka tjänar som ledmotiv för hans bok (Lindroth 2020, 151).

Lindroth hävdar att svenskarna har en blind fläck i sitt synfält. I mer än 200 år har de aldrig upplevt ett hot mot nationen på samma sätt våra nordiska grannar gjorde under andra världskriget. Därför har Sverige också ett erfarenhetsunderskott och när något nordiskt grannfolk känner sig illa behandlat av svenskarna kan de dra fram krigskortet: "Ni var ju inte med". Vi svenskar kan aldrig till fullo förstå hela vidden av de fador, den förskräckelse och de sociala och moraliska prövningar som folken i våra grannländer genomgick. För att citera en dansk röst om Lindroths bok: "Svenskerne fik aldrig krigen under huden som existensudfordring." (Hardis 2021) Att detta ibland tagit sig uttryck i en viss oförståelse för andra i

Norden är, menar Lindroth, ett exempel på ett svenskt utanförskapssyndrom. Man har i Sverige inte lyssnat till, eller till fullo förstått, övriga Nordens synpunkter. Ändå verkar Sverige vara det land där nytolkningarna av kriget "fått en mer aggressiv och kontroversiell ton än i de övriga nordiska länderna." (Lindroth 2020, 151). Man kan undra om detta svenska utanförskap rent konkret yttrar sig i en tendens att mer diskutera debatten än de sakfrågor som existentiellt och moraliskt förtjänar att tas på största allvar.

"Generationerna kommer och går men kriget i det nationella självmedvetandet består"

Desto skarpare framträder kriget och dess påverkan på folken i våra grannländer. Låt mig börja med Norge. Lindroth återger en incident från 2000-talets början. I ett sällskap blev det en upprörd norsk reaktion på hans skämtsamma beskrivning av påstådda företeelser på nattklubbar i Oslo. Upprördheten kom främst från Björn Westlie, som – vilket Lindroth då inte visste – var i färd med att skriva en bok om sin far, som inte bara hade varit medlem i Quislings parti Nasjonal Samling, utan också deltagit i tyska Waffen-SS i Ukraina och sedan dömts i det norska rettsoppgjøret efter 1945 (Lindroth 2020, 71ff).

Personligen minns jag hur statsvetarkollegan Ulf Torgersen berättade hur försiktigt man var tvungen att röra sig i familjens stora hus. Där fanns några som höll på Quisling och Nasjonal Samling, medan andra var aktiva i motståndet mot ockupationsmakten. Ulf berättade också om en lärare i teckning. När Ulf just färglagt en vikingabåt med sköldar på sidorna, så kommer läraren fram och säger "Dette er pene skjolder. Du må vel male dem gule og røde!" (Quisling-partiet Nasjonal Samlings färger, förf:s anm.). "Neej" svarar Ulf, "de er av jern, og de roster, så brunt passer seg best". Läraren hade, mindes Ulf, en NS-nål på kavajslaget.

Hur inflammerad frågan om kriget alltjämt är förstår man av den norska diskussionen kring nobelpristagaren i litteratur Knut Hamsun, som redan på 1930-talet tog ställning för Hitler och som 1949 dömdes för "landssvik". En häftig diskussion utbröt 2021 efter att litteraturvetaren Ståle Dingstad publicerat sin bok *Knut*

Hamsun og det norske holocaust (Dingstad 2021). Han hävdar där att Hamsun, genom sina av reaktionära värderingar genomsyrade böcker, måste hållas direkt ansvarig för att över 700 norska judar dog i nazisternas koncentrationsläger. Kritiken mot Dingstad blev intensiv. Han hade, menade många, dragit alltför vittgående slutsatser om det moraliska och politiska inflytande läsningen av Hamsuns böcker kan ha haft (se t.ex. Hoem 2021). En lektor i Oslo hävdade att konsekvensen av att sluta undervisa om Hamsun av skälet att Hamsun inte är en ideologisk förebild skulle bli katastrofala och leda till "gigantiska hål i både norsk och europeisk kulturhistoria". En annan hävdade att en "litteraturviter er faktisk like lite kvalifisert til å ytre seg om moral som alle oss andre" (se Faust 2021 för ett referat av striden kring Dingstads bok). Även den ovan nämnde Björn Westlie gav sig in i debatten om Hamsuns skuld till de norska judarnas öde:

Hva var det som gjorde min far så politisk radikal at han var villig til å satse liv og lemmer på Adolf Hitlers storgermanske drøm? Hvilken rolle spilte Knut Hamsun? Far ble fanget av Hamsun som forfatter og da Hamsun også ble en tydelig politisk stemme og ga sin støtte til Adolf Hitlers maktovertagelse i Tyskland, fulgte far ham videre.

(Westlie 2021)

Hur blev det då i Danmark, som i motsats till Norge valde att *inte* göra motstånd vid den tyska ockupationen 9 april 1940? Under besättelsen 1940–1945 rättfärdigades regeringens eftergiftspolitik med bilden av "skölden och svärdet". Den sittande fyrtipartiregeringen och den stabila förvaltningen utgjorde skölden medan motståndsrörelsen var svärdet, där de danska kommunisterna var bland de mest aktiva. När det så kallade "augustiupproret" kom 1943 började möjligheten av ett tyskt nederlag i kriget skymta, och samarbetet med ockupanterna mer eller mindre upphörde. Lindroths slutsats är att "danskarnas vardag under kriget förändrades i mindre grad och färre medborgare avled än i något annat drabbat eller ockuperat land." (Lindroth 2020, 92).

När så freden kom i maj 1945 har efterhand särskilt den 5 maj blivit dagen för åminnelse av kriget. Detta har stöttats av en stor kompromiss, där "alla"(!) skulle rymmas i samma goda skildring av

folkets frihetssträvan under besättelsen (Lindroth 2020, 93). Men även om kompromissen inbjöd till tvivel och undran, särskilt kring de våldsamma händelserna vid krigsslutet, så har musen kunnat ryta trots allt. Under 2000-talet har diskussionerna kring besättelsen och den moraliska halten i den danska kompromissen blivit allt mera intensiva. När statsministern Anders Fogh Rasmussen år 2003 talade på 60-årsdagen av ”augustiupproret” kallade han samverkanspolitiken med tyskarna för ”feg”. Man hade, sade han, ”börjat förbereda Danmark för att ta plats i ett nytt, nazidominerat Europa [...] och stöpa om dansk ekonomi så att den passade in i nazisternas ekonomiska planer” (Lindroth 2020, 103f). Lindroth ger en speciell touche åt den danska musens rytande:

Ytterst var det alltså hänvisningarna till Hitlerkrigen och besättelsen som ansågs legitimera regeringens och folketingsmajoritetens hållning i början av 2000-talet, både ifråga om asyl-, integrations- och flyktingpolitiken och den militära uppställningen bakom USA. Det gällde att höja den demokratisk-moraliska halten i den lilla danska nationen. Att inte driva eftergiftspolitik ännu en gång.

(Lindroth 2020, 105)

Inget land i Norden blev så hårt drabbat av andra världskriget som Finland. 94 000 miste livet, och 400 000 karelare omflyttades när gränsen drogs längre åt väster. Dessutom måste Finland betala en krigsskuld till Sovjet på 300 miljoner dollar. Hur uppfattades allt detta av finländarna själva? Den positiva tolkningen framhåller att man förblev en självständig nation, att man hade visat sisu som ett tappert litet folk. Den negativa tolkningen talar om kriget och de farans år som följde efter, med VSB-pakten från 1948 som en isande påminnelse om att Sovjet hade rätt att kräva bistånd från Finland om någondera staten blev angripen (Lindroth 2020, 110ff).

Båda dessa versioner samsas i Väinö Linnas vittberömda bok *Okänd soldat*. Schablonbilden av Finland och finska soldater som djärva och uppkäftiga får näring, samtidigt som krigens verklighet kunde förnimmas genom alla de familjetragedier som kom sig av behovet att döva mardrömmarna och kriget med sprit, något som Lindroth ser som en särskild finsk reaktion på krigets verklighet. Lindroth menar att ”humorn och vitsandet blir ett sätt att besvärja fasorna och det krigiskt våldsamma”, samtidigt som ”kriget är den

ultimata obegripligheten för den enskilda individen” (Lindroth 2020, 118). Humorn blev en strategi för att överleva – eller åtminstone göra det lite lättare att överleva – krigets smärtfyllda upplevelser. Jag minns ännu att visningen av filmen Okänd soldat var ett obligatoriskt inslag i den värnpliktsutbildning, där jag och många årsklasser med mig på 1950-talet bibringades en dos realism i vad vi skulle lära oss att uthärda ”Om kriget kommer” (namnet på den broschyr som under 1950-talet utdelades till alla svenska hushåll).

Norden: En idé vars tid är förbi – eller läggs den bara på (Arkt)is?

Längs sitt nordiska spår beskriver Björn Lindroth – med märkbar sorg i hjärtat – det förfall för den nordiska tanken som han konstaterar har fortgått sedan lång tid tillbaka. Till dels får detta skyllas på det svenska utanförskapssyndromet. Sverige har haft lättare att ställa upp för regimer i tredje världen än för att vårda den nordiska gemenskapen, inte bara i tanke utan också i handling. Han radar upp exempel på hur detta återverkat på grannländerna. Man hade ju kunnat tänka sig ett samlat nordiskt agerande inför det europeiska projektet, oavsett om det gällde inträde i eller samarbete med EEC eller EU. Det bör tilläggas att den nordiska idéns undanskymda, rent av undanskuffade roll, också observerats av andra i den krets av bedömare som är väl insatta i det nordiska samarbetets politiska labyrinter (se von Sydow 2021; Ljunggren 2021; Ohlsson 2020).

Lindroth menar att Sveriges agerande även här kan härledas till landets utanförskap visavi den nordiska kretsen. Danmark blev EG-medlem redan 1972. Sveriges ansökan om inträde i EU 21 år senare kom mer eller mindre som en fotnot insmugen bland andra punkter i regeringens budgetförslag. Den svenska ansökan noterades också med viss sarkasm i Norge, där statsminister Gro Harlem Brundtland förundrades över den svenska snabbheten och att man negligerat att söka en gemensam strategi över de nordiska gränserna.

När sedan Maastricht-överenskommelsen kom 1991 med innebörden att EG uppgraderades till en mera slagkraftig ekonomisk

union blev det ”uppståndelse hos nejsägare och tvivlare och osäkerhet hos jasägarna runt om i Norden.” När röken lagt sig visade det sig att Danmark ”slapp binda sig till valutaunionen eller medverka i de militära, rättsliga och polisiära samarbetena” och att landet ”garanterades att danskt medborgarskap aldrig kunde övertrumpas av det nyinrättade EU-medborgarskapet”. Detta fick återverkningar på svensk opinion; för ja-sidan blev de danska framgångarna i omförhandlingen ett tecken på att EU faktiskt kunde påverkas av enskilda medlemsländer. De europeiska planerna på en valutaunion och på ett aktivare försvarssamarbete (minns Sveriges neutralitetsdoktrin!), kunde kanske ”anstå för Sveriges del” (Lindroth 2020, 173). Efter EMU-omröstningen 2003 konstaterar Lindroth att de samnordiska strömningar som funnits 1994 inte spelade någon som helst roll:

Danmark hade redan en stadfäst tillåtelse att slippa vara med (men band ändå den danska kronan till euron). Norge hade röstat nej till EU och nöjt sig med EFTA-organisationens EES-avtal. Finland som blivit medlem samtidigt som Sverige antog euron utan att rådfråga folket.

(Lindroth 2020, 174).

Inför en fullsatt riksdag – med åhörarläktarna fyllda av utländska diplomater – informerade Sveriges socialdemokratiska statsminister Ingvar Carlsson i juni 1991 om att Sverige hade för avsikt att lämna in en medlemsansökan till EG. Regeringen ansåg sig ha funnit att ”beslutssystemet inom EG, även vid nya samarbetsformer inom organisationen, säkerställer möjligheterna för ett enskilt medlemsland att värna sina grundläggande säkerhetspolitiska intressen”. Den samlade bedömningen blev därmed att ett ”svenskt medlemskap i EG är förenligt med neutralitetspolitikens krav.” (Larsson 2019)

Skillnaderna mellan Sverige och Finland när det gällt EU:s utvidgning österut har bestått, med Sverige som ivrig påhejare och Finland som försiktig marskalk. Likadant var det med anslutningen till valutaunionen. För Finland var, skriver Lindroth, euron innerst en säkerhetspolitisk angelägenhet. Han förstärker

sin slutsats med en hågkomst från ett seminarium om just införandet av euron, där en rad samhällsvetare och nationalekonomer framträdde:

På väggen bakom dem hängde en bred, svart griffeltavla där någon i stora bokstäver skrivit ett kritvitt "NEUVOSTOLIITTO" (Sovjetunionen). Varför det stod där förklarades aldrig. Ingen hänvisade till det. Alla begrep ändå.

(Lindroth 2020, 178)

Vad blir då kvar av tanken på Norden som en förenande länk? För att använda Bengt Lindroths ord: "Ämnet Sverige, Norden, Europa och framtiden leder rakt in i diskussionen om det dagsläge varur morgondagen föds." (Lindroth 2020, 219). När nordiska regeringsföreträdare gett varandra snubbor i EG/EU-frågan, när utbyggnaden av 5G-nätet går i olika takt mellan länderna, när man konkurrerar om vem som till sist ska segra i frågan om "den nordiska storflygplatsen", då kan man nog likt Lindroth bli pessimistisk, och fråga sig: "Blir summan av allt detta att Norden i framtiden inte har någon roll att spela som gemensam beslutsnivå eller arena för politik och kultursamtal av europeisk betydelse?" (Lindroth 2020, 222).

När Lindroth tar upp tre visioner om konkret nordiskt samarbete – Öresund/Örestad, Barents hav och den svensk-finska försvarsunionen – menar han att de har en gemensam botten. De har sin bakgrund i en regionalt nordisk, östersjöisk och nordatlantisk verklighet på 2000-talet. De kan bara förverkligas "bortom det inskränkt nationalstatliga." Och det borde vara möjligt, till och med:

[...] möjligare i vår del av världen än på många andra håll. Här har ju de någorlunda förnuftsstyrda samtalen och strävan mot samsyn tillmätts en så stor roll för politiken, för kulturskapandet och folk-

bildningen under hela den moderna samhällsutvecklingens 150-åriga historia.

(Lindroth 2020, 235).

Där hade nog Bengt Lindroth hoppats kunna avsluta sin bok. Men så kom coronan och väckte till liv den nationalstatsegoism han gisslar i de sista kapitlen i sin tankeväckande bok om Nordens folk. Sverige är avvikande också när det gäller siffror för överdödlighet till följd av covid-19. En engelsk studie visar att bara norska och danska män och kvinnor samt finska kvinnor inte behövde se fram mot kortare förväntad livslängd på grund av covid-19 (*Svenska Dagbladet* 28.9.2021).

De stammar som bebod ”länder i en lutheransk men sekulariserad arkipelag”, och där svenskarna värderingsmässigt befolkar det bortersta skäret, ”en ensam ö med tomheten som ett hav utanför”, måste samarbeta för att rädda den arkipelagen undan yttre hot i form av översvämningar på grund av klimatkrisen, och att försvara det politiska system som byggts upp för att göra människornas liv inte bara drägligt utan också värdigt. Låt oss hoppas att den uppgiften fortsätter att vara gemensam för Norden.

Litteratur

Dingstad, Ståle (2021): *Knut Hamsun og det norske holocaust*. Oslo: Dreyer forlag.

Faust, Hege (2021): ”Ny bok: Ståle Dingstad kritiserer Hamsuns plass i den norske offentligheten”.

<https://hamsun-selskapet.no/tag/stale-dingstad/>

von Hall, Gunilla (2021): ”Dramatisk minskning av livslängden i Sverige”, *Svenska Dagbladet* 28 september.

Hardis, Arne (2021): ”Virusfunktionalisme. Undskyld: Hvorfor er broderfolket så mærkeligt? Måske skyldes det Sveriges lykkelige skæbne under Anden Verdenskrig”, *Weekendavisen* 28 maj.

Hoem, Knut (2021): ”Et diskutabelt oppgjør med Knut Hamsun”, *NRK* 28 april.

https://www.nrk.no/anmeldelser/anmeldelse_-_knut-hamsun-og-det-norske-holocaust_-av-stale-dingstad-1.15464077

- Larsson, Allan (2019): "Så blev Sverige medlem i EU", *Arena Essä* 13 november.
- Linder, Lars (2021): "Bengt Lindroth skildrar vemodigt sprickan i den nordiska gemenskapen", *Dagens Nyheter* 10 juli.
- Lindroth, Bengt (2020): *Vi som inte var med i kriget. Om Sverige, Norden, Europa & coronan*. Stockholm: Carlssons.
- Ljunggren, Anders (2021): "Krönika om nordiskt samarbete: Gränserna i Norden och covid-19", *Nordisk Tidskrift* 1, s. 91–94.
- Mallinen, Jukka (2021a): "Vem förlorade Ryssland – har den liberala demokratin en rysk framtid? Del 1 av 2", *Nya Argus* 5/6, s. 149–154.
- Mallinen, Jukka (2021b): "Vem förlorade Ryssland – har den liberala demokratin en rysk framtid? Del 2 av 2", *Nya Argus* 7/8, s. 198–202.
- Ohlsson, Per T. (2021): "En besvärlig fråga: Hur länder och folk ser på omvärlden och på olika hot bestäms i mångt och mycket av historiska erfarenheter", *Sydsvenskan* 4 maj.
- Ström Melin, Annika (2021): "Norden behöver politiskt engagemang och en dos svensk ödmjukhet", *Dagens Nyheter* 18 maj.
- von Sydow, Björn (2021): "Försvars- och säkerhetssamarbete i Norden och dess närområden – visioner eller realitet?", *Nordisk Tidskrift* 1, s. 85–89.
- Westlie, Björn (2021): "Da far ikke lenger kunne ha et bilde av Quisling på stueveggen, overtok Hamsun hedersplassen", *Morgenbladet* 23 maj.

Att ställa den skönlitterära texten i förgrunden

Hanna Lahdenperä

Det kommer alltså nya bokstäver, nya definitioner, nya alfabet i vilka bokstäverna och orden på nya sätt kommer att förbinda sig med varandra och betyda. **Jävligt intressant** egentligen, att uttrycka sig så här. Ännu en förförisik berättartekniskt ekonomisk stilisering. En kvalitativ förförelse.

(Fagerholm 1998, 297)

Diva är tretton år, nästan fjorton, och huvudperson i Monika Fagerholms roman *Diva. En uppväxts egna alfabet med docklaboratorium (en bonusberättelse ur framtiden)* från 1998. Och jävligt intressant är det ju, att en tonårsflicka uttrycker sig så här, reflekterar över berättartekniskt ekonomiska stiliseringar och meningsskapande – och till sist frågar sig hur långa sådana här filosofiska passusar egentligen ska vara (Fagerholm 1998, 419).

När *Diva* kom ut skrev filosofen Martina Reuter om romanens filosofiska särdrag i kulturtidskriften *Kontur*. Reuter konstaterar att man läser de första hundra sidorna i ett slags fumlande förundran. Sedan, skriver Reuter,

sedan börjar man förstå. Det intressanta är att man inte förstår varför man plötsligt börjar förstå, varför helheten plötsligt blivit menings-

full. Inte så att konturerna skärps eller nivåer av fantasi och verklighet skiljs åt, utan det diffusa blir i sig begripligt och gripbart och man accepterar att det meningsfulla av nödvändighet blir utan konturer.

(Reuter 1998)

Diva är en roman som både strukturellt och tematiskt ger upphov till en hel del frågor om hur och varför, och romanen ger också potentiella svar. Att arbeta med *Diva* är, precis som Reuter skriver, att arbeta mot en gradvis förståelse. I mitt arbete med doktorsavhandlingen ”*Det finns miljoner sätt att vara*”. Om *Monika Fagerholms Diva och den filosofiska läsningen* (2021) har jag har intresserat mig för romanens beröringspunkter med filosofi, av deras begreppslika likheter och av de frågor en *Diva*-filosofisk helhet ger upphov till, något jag kommer att återkomma till.

Det är frestande att säga att jag har närmat mig dessa filosofiska frågeställningar lite famlande, eftersom det ända sedan början av mitt avhandlingsarbete har funnits en grundläggande fråga som orsakat mig huvudbry. I ett visst skede av diskussionen kommer nämligen ofta frågan ”men vad är din *metod*”, eller kommentarer om att teoretiker X eller filosof Y skulle kunna vara produktiv i förhållande till den skönlitterära texten, eller ett sätt att få ut mera ur den.

Jag dristar mig ändå till att påpeka att vi som litteraturvetare ofta närmar oss filosofi och teori enligt invanda mönster. Vi är vana vid att – och bra på – att använda filosofi som verktyg och som katalysator. Vi gör deleuzianska läsningar, vi tillämpar Judith Butlers performativitetsbegrepp, vi använder Julia Kristeva. Det som ofta verkar hända är jämförelser: Foucault säger X, och i den skönlitterära texten sker Y, vilket är i enlighet med Foucaults tänkande eller vilket Foucault beskriver i filosofiska termer. Lyckligtvis är målet ändå sällan att bevisa att en specifik filosof är relevant, utan vi fortsätter till frågan om varför det här teoretiska eller filosofiska arbetet är viktigt för tolkningen som vi ägnar oss åt.

Min invändning är att det här ofta är att läsa skönlitteratur *med hjälp av* teori och filosofi, att det är att använda filosofin för att bekräfta att den skönlitterära texten säger det vi påstår att den säger, som om texten och vår tolkning av den inte räcker. I värsta

fall reduceras den skönlitterära texten till en illustration. Och, detta fungerar förstås också omvänt. Om det finns en risk för att skönlitteraturen urvattnas till ett filosofiskt exempel, är risken precis lika stor att jag gör detsamma, reducerar ett omfattande tankebygge till en bekväm krycka.

I min avhandling undersöker jag hur en läsning av ett skönlitterärt verk och filosofi parallellt skulle kunna se ut, hur vi ska förstå relationen mellan filosofi och skönlitteratur. Vilken roll har filosofi i litteraturvetenskapligt tolkningsarbete om man inte tillämpar den i metodologisk mening, alltså som ett på förhand bestämt ramverk? Och, hur skulle en sådan läsning av *Diva* kunna se ut?

Litteraturvetaren Toril Moi beskriver det hon kallar filosofisk läsning som en form av estetisk upplevelse där läsaren låter verket visa hur det ska läsas. Det är en läsning som bygger på en tillit till den skönlitterära textens förmåga till kunskap som är av filosofisk relevans, det vill säga en tillit till den skönlitterära textens förmåga att säga något om världen och hur vi lever i den. I bakgrunden till Mojs resonemang ligger dels vardagsspråksfilosofi som en motvikt mot poststrukturalism, dels en kritik mot misstänksamhetens hermeneutik, det vill säga litteraturvetenskaplig läsning som ett slags avslöjande verksamhet. (Moi 2017, 1, 92; Moi 2015, 191–216)

I stället, menar Moi, ska jag vara uppmärksam på mina tendenser att läsa med de teoretiska grundantaganden jag lärt mig – om jag går in i en text med, säg, psykoanalysens förståelse av moderskap riskerar jag att missa eventuella andra aspekter på moderskap i texten. I stället för att se texten som en sluten, meningsbärande helhet öppnar Moi den för ett sammanhang genom att läsa sig till de frågor eller företeelser som är centrala i texten. (Moi 2013, 434)

När det gäller Monika Fagerholms *Diva* gör jag just detta, jag läser mig fram till tre centrala begrepp, till de frågor som jag uppfattar att romanen är upptagen av, det vill säga: språklighet, kroppslighet och rumslighet.

Diva är alltså en roman där en 13-årig flicka berättar om sitt liv med allt vad det innebär av kärlekar, venskaper, skola, syskonbråk och en imponerande brist på respekt för omgivningens åsikter om hur tonårsflickor ska vara. Hennes berättelse rör sig obekymrat i flera presens samtidigt, hon möblerar om i språket och berättar

rakt på sak om hur världen är beskaffad och vad det är för fel på litteraturen.

Språk, kropp och rum är konkreta företeelser som förekommer i själva romantexten, de är frågor som huvudpersonen Diva brottas med. Samtidigt sker också en mera filosofisk diskussion: Hur skapar Diva sig själv genom språket? Vad betyder det att ha en kropp i världen? Kan gränsen vara en existentiell position snarare än något man överskrider?

I grunden är språklighet, kroppslighet och rumslighet alltså sätt att arbeta med Divas sätt att ta plats. Det handlar om den röst hon *förväntas* använda och rösten hon använder, hur hon hanterar omvärldens blick på och tolkning av henne, vilket rörelseutrymme hon tilldelas och vilket rörelseutrymme hon tar sig. Det handlar om de olika kulturella mönster och bilder hon som tonårsflicka har tillgång till och vad hon gör med dem, om hennes aktörskap.

Med andra ord handlar det om hur huvudpersonen skapar sig själv som ett subjekt och en hon, och det är här den filosofiska kontexten växer fram. Romanen behandlar frågeställningar som är centrala inom feministisk filosofi, frågeställningar som gäller subjektet, kulturella representationer och språkets roll dels för könande, dels som ett sätt att beskriva levd erfarenhet.

I början av mitt avhandlingsprojekt såg jag beröringspunkter med filosofen Judith Butlers tänkande och övervägde att läsa Diva som en queer gestalt som *gör* kön. Samtidigt var jag intresserad av att använda filosofen Rosi Braidottis tänkande och av att diskutera hennes syn på det kvinnliga feministiska subjektet och om bearbeta kulturella representationer av kvinnor. Är Diva ett braidottianskt nomadiskt subjekt eller en performativ gestalt, ska hennes flickskap beskrivas genom språket? Ska det beskrivas genom den könade kroppen – och hur är den i så fall könad? Båda läsningarna skulle vara intressanta och, som det ofta heter, *produktiva* – och båda läsningarna skulle utelämnas aspekter som jag ser som centrala. Att lysa med ficklampan från en riktning betyder att man lämnar mycket i mörker.

Det är förstås omöjligt att göra en komplett, uttömmande tolkning av ett verk, men i ljuset av den filosofiska läsningen innebär begrepp som *använda* och *produktiv* ofta att en ymnig tolkningsmässig potential styrs in i bestämda färör. Och just gällande

romanen *Diva* går begreppen in i varandra grundligt: Handlar det om språk när protagonisten säger att det enda som hjälper mot tankar är hud, eller handlar det om kropp? Svaret är ja – begreppen förklarar och förstärker varandra.

Men att konstatera att båda är nödvändiga för min tolkning tar mig inte ända fram – frågan om den skönlitterära textens och filosofins inbördes relation kvarstår. I ett skede beskrev jag relationen som ett samtal där romanen, Judith Butler och Rosi Braidotti ingår. Men, det blir snabbt snårigt med en roman som talar till tänkande, och det leder i värsta fall till missförstånd om författarens läsvanor. Samtidigt ligger begreppet samtal egentligen nära det jag menar, att romanen – inte författaren Monika Fagerholm eller ens någon implicit författare – är likvärdiga parter i en kontextuell helhet.

Och det som alltså bildar denna kontext är begreppen språklighet, kroppslighet och rumslighet. De fungerar i förstärkning: de begrepp som utgör grunden för min läsning av *Diva* framkallar en viss filosofisk kontext, det vill säga att de kretsar kring ett ärende som jag läser också hos Rosi Braidotti och Judith Butler. Filosoferna i sin tur förstärker och belyser romanens ärende.

Artiklarna i denna avhandling har kommit till under den tid jag har arbetat med att formulera den här kontextuella helheten. I dem syns en utveckling från den första artikelns sökande efter romanens position i förhållande teori och filosofi till den femte artikelns uttalade strävan att göra en filosofisk läsning (Lahdenperä 2016, 53–65, Lahdenperä & Malmio 2017, 151–171, Lahdenperä 2019, 257–276; Kurikka, Lahdenperä, Malmio, Tidigs 2019, 83–97; Lahdenperä 2020, 169–190).

I artiklarna gör jag läsningar främst av *Diva*, men också av Fagerholms romanproduktion i övrigt. För det första undersöker jag *Divas* relation till filosofi och visar hur *Diva* kommenterar romanens teoretiska aspekter på motivnivå och hur berättande, text, skrivande och litteratur är betydelsebärande i protagonistens skapande av sig själv som subjekt. Jag visar hur hon positionerar sig som ett slags universalsubjekt. I stället för upplysningens (vita, manliga) subjekt är det *Diva* som är standard. Hon är den som definierar, hon är utgångspunkten som allt annat står i relation till, och därför är hon fri att förhålla sig till och förkasta de roller

som tilldelas henne som tonårsflicka – eller förkasta skrivandet, litteraturen och filosofin.

För det andra visar jag på nya aspekter på *Diva* men också på romanerna *Underbara kvinnor vid vatten* (1994), *Den amerikanska flickan* (2005), *Glitterscenen* (2009) och *Lola uppochned* (2012) vad gäller rumslighet. Jag visar hur plats och rum går igenom Fagerholms romanproduktion som helhet, från den konkreta geografiska platsen via sinnebilderna av den finlandssvenska sommarstugan till rumslighet som grund för narrativ potential. I såväl *Diva* som *Den amerikanska flickan* sker en glidning från den konkreta platsen, till exempel ett pojkrum eller en simbassäng, till en utvidgad, abstrakt rumslighet som skapas genom berättelser och berättandets möjligheter. Här uppstår en specifik rumslighet som jag vill hävda är kännetecknande för Monika Fagerholms författarskap. När en simbassäng blir ett universum eller ett sovrum blir en utopi är resultatet en mental rumslighet som möjliggör en undersökning av normer och normöverskridanden.

Det gemensamma draget i min undersökning av språklighet, kroppslighet och rumslighet är just kategorisammanfall, det vill säga att kategorier sammanblandas och uppgår i varandra. Plats och rum blandas ihop, men också språk och kropp. När varken språket eller kroppen fungerar riktigt som de ska för gestalten *Diva* sammanfaller det tematiska och det textuella så, att både romanens språk och raderna på pappret rör sig mot det poetiska uttrycket.

Egentligen skulle man kunna hävda – egentligen hävdar jag – att all skönlitteratur i någon mening är filosofisk, eftersom den berättar för oss om oss själva och om världen. Det är alltså inte så att den filosofiska läsningen kräver en särskilt sorts djupsinnig och komplicerad litteratur. Toril Moi talar om att stå inför ett verk och fråga sig själv, ”varför detta?”, det vill säga de frågor verket väcker hos mig och vad det är jag vill ta reda på. (Moi 2017, 180) Att sedan beskriva den här verksamheten, den litteraturvetenskapliga läsningen, med ett ”jag läser” kan verka simpelt, men i all sin enkelhet ställer beskrivningen mig inför frågan om vad det är jag ser i texten, hur jag ska tänka på det jag läser och, till syvende och sist, vilken mening litteraturen har för mig.

Att ställa den skönlitterära texten i förgrunden utesluter inte filosofiska eller teoretiska resonemang, men nog en användning

av dem som en metod för att arbeta med texten. Att läsa med en specifik filosofisk förförståelse, genom ett specifikt raster, riskerar att dölja andra potentiella vägar, det vill säga att förminska verkets tolkningsmässiga mångfald. Men, däremot kan det vara intressant, relevant eller rent av nödvändigt att relatera mina iakttagelser om verket till en specifik filosofisk frågeställning eller text.

I inledningen ställde jag frågor om den skönlitterära textens och filosofins roll och position i litteraturvetenskaplig läsning, jag ställde frågor om hur relationen mellan dem ska förstås om man inte tillämpar filosofi som ett på förhand bestämt ramverk eller som ett sätt att bevisa den skönlitterära textens ärende. Mitt svar är att det inte finns *ett* svar, utan att det här är frågor som jag som litteraturvetare ständigt måste vara uppmärksam på och återkomma till.

Essän utgår ifrån Hanna Lahdenperäs *lectio praecursoria* som hölls vid Helsingfors universitet 4.6.2021. Avhandlingens titel är "Det finns miljoner sätt att vara". Om *Monika Fagerholms Diva och den filosofiska läsningen*.

Litteratur

- Fagerholm, Monika (1994): *Underbara kvinnor vid vatten*. Helsingfors: Söderströms.
- Fagerholm, Monika (1998): *Diva. En uppväxts egna alfabet med docklaboratorium (en bonusberättelse ur framtiden)*. Helsingfors: Söderströms.
- Fagerholm, Monika (2005): *Den amerikanska flickan*. Helsingfors: Söderströms.
- Fagerholm, Monika (2009): *Glitterscenen*. Helsingfors: Söderströms.
- Fagerholm, Monika (2012): *Lola uppochner*. Helsingfors: Schildts & Söderströms.
- Kurikka, Kaisa; Lahdenperä, Hanna; Malmio, Kristina; Tidigs, Julia (2019): "Longing and Belonging in Contemporary Finland-Swedish Literature", *Spaces of Longing and Belonging. Territoriality, Ideology and Creative Identity in Literature and Film*, red. Brigitte Le Juez & Bill Richardson. Leiden & Boston: Brill Rodopi, s. 83–97. https://doi.org/10.1163/9789004402935_007

- Lahdenperä, Hanna (2016): "Reading Fiction and/as Theory. Monika Fagerholm's *DIVA* as a Barthesian Text and Feminist Theory", *Novel Districts. Critical Readings of Monika Fagerholm*, red. Kristina Malmio & Mia Österlund. Helsingfors: SKS, s. 53–65. <https://doi.org/10.21435/sflit.9>
- Lahdenperä, Hanna & Malmio, Kristina (2017): "'Ett brunetternas hjärtlösa skratt'. Postmodernism och parodi i Monika Fagerholms *Underbara kvinnor vid vatten* (1994) och *Diva* (1998)", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 92, red. Anna Biström & Jennica Thylin-Klaus. Helsingfors: SLS, s. 151–177.
- Lahdenperä, Hanna (2019): "'The World in a Small Rectangle'. Spatialities in Monika Fagerholm's Novels", *Contemporary Nordic Literature and Spatiality*, red. Kristina Malmio & Kaisa Kurikka. Cham: Palgrave Macmillan, s. 257–276. https://doi.org/10.1007/978-3-030-23353-2_12
- Lahdenperä, Hanna (2020): "'Det enda som hjälper mot tankar är hud.' Språk och kropp i Monika Fagerholms *Diva* (1998)", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 95, red. Anna Biström & Maren Jonasson. Helsingfors: SLS, 2020, s. 169–190. <https://doi.org/10.30667/hls.87582>.
- Lahdenperä, Hanna (2021): "*Det finns miljoner sätt att vara*". *Monika Fagerholms Diva och den filosofiska läsningen*. Nordica Helsingiensia 57. Doktorsavhandling. Helsingfors: Helsingfors universitet. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-7289-1>.
- Moi, Toril (2013): "Hedda's Silences: Beauty and Despair in *Hedda Gabler*", *Modern Drama* 56(4), s. 434–456.
- Moi, Toril (2015): "Thinking Through Examples. What Ordinary Language Philosophy Can Do for Feminist Theory", *New Literary History*, 46(2), s. 191–216. <https://doi.org/10.1353/nlh.2015.0014>
- Moi, Toril (2017): *Revolution of the Ordinary. Literary Studies After Wittgenstein, Austin and Cavell*. Chicago & London: Chicago University Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226464589.001.0001>
- Reuter, Martina (1998): "Diva och förståelsens möjlighet", *Kontur* 4.

■ Empatisk arbetarhistoria om judiska *Bund* i efterkrigstidens Sverige

Håkan Blomqvist: *Socialism på Jiddisch. Judiska Arbetar Bund i Sverige*. Carlssons, Stockholm 2020.

Den svenske historikern Håkan Blomqvist, som skrivit viktiga fackhistoriska böcker om den svenska arbetarrörelsens förhållande till etnicitet, ras och nationalism, har upptäckt en tidigare förbisedd historia: det judiska *Arbeter Bunds* verksamhet i efterkrigstidens Sverige. Resultatet av Blomqvists upptäckt är en välskriven och minutiöst utarbetad historia om den judiska socialistiska arbetarrörelsen, ett litet stycke svensk arbetar- och invandrarhistoria och som författaren genomför med empati för forskningsobjektet.

Der algemeyner yidischer arbetar bund in Lite, Poyln un Rusland, allmänt kallat Bund, är den judiska socialistiska arbetarrörelse som grundades i Vilnius 1897 och omfattade de judiska arbetarklassbosättningarna i det ryska kejsardömet. Mobiliseringen skedde kring en proletär och sekulariserad jiddischkultur, och målet var socialism på jiddisch. Till skillnad från sionismen och dess målsättning att återupprätta en judisk stat i Palestina, strävade Bund efter att bygga och verka för en proletär jiddischidentitet där det fanns judisk arbetarklass. Bund inspirerades av den socialistiska Andra internationals politik i fråga om förhållandet till nationen och rätten till nationellt självbestämmande: nationer ansågs utgöra en "naturlig" organisationsgrund för socialistisk klasspolitik.

Under de årtionden som följde fram till andra världskrigets utbrott lyckades Bund skapa starka politiska, fackliga, försvars- och kulturella organisationer i de områden som under mellankrigstiden utgjordes av Polen och Litauen. Bund hade även lösa nätverk och organisationer bland judiska emigranter och flyktingar utanför Ryssland, bland annat i Centraleuropa, Norden och Nordamerika. De ryska socialdemokraterna och sedermera bolsjevikerna skulle inte acceptera Bunds särorganisering på jiddisch eftersom de ansåg att den splittrade arbetarklassen. Efter oktoberrevolutionen förbjöds Bunds verksamhet i Sovjetunionen. Den massrörelse och den jiddisch arbetarkultur som Bund lyckats bygga upp i Polen, slogs till spillror under andra världskriget av Hitler och Stalin. Under andra världskriget bedrev bundisterna aktivt motstånd mot de nazistiska ockupanterna, bland annat intog de en aktiv roll i Warszawaupproret 1944.

Bundismen i Sverige, som trots allt hade en rätt liten medlemskår, tycktes sträva efter att återuppbygga den gemenskap som gått förlorad till följd av kriget och Förintelsen. Medlemmarnas personliga erfarenheter av terror och krig, också deras minnen av händelser, platser och människor som för evigt gått förlorade samt känsla av ensamhet och isolering i en ny miljö, är berörande att läsa. Blomqvist har använt brev som flyktingarna skrev från sanatorier, sjukhus och flyktingläger bland annat till ledaren Paul Olberg. För att spåra bundisternas verksamhet under efterkrigsåren i Sverige har Blomqvist bland annat kommit över ett rätt omfattande arkivmaterial som berör Bunds verksamhet i Sverige och som förvaras i det judiska forskningsinstitutet YIVO i New York. Blomqvist har vänt på varje sten i de svenska arbetarrörelsearkiven, och han har även intervjuat de få personer som ännu är (eller var) i livet och deras anhöriga för att spåra bundismens historia i Sverige.

Verksamheten byggdes upp bland judiska flyktingar som anlät till Sverige. Bland dem fanns tidigare koncentrationslägerfångar och partisaner med traumatiska minnen från den nazistiska och kommunistiska terrorn under kriget. I Sverige mobiliserades bundisterna på orter med större judiska flyktinggemenskaper, där flyktingarna arbetade på svenska industriarbetsplatser. Men Bunds återuppväckande i Sverige främjades stort av den lettisk-ryske

flyktingen Paul Olberg (1878–1960), tidigare Hirsch Schumuskowitz, som efter Hitlers maktövertagande 1933 levde som politisk flykting i Sverige. Olberg hade själv i sin ungdom verkat i Bund i ryska Lettland, men som mensjevik hade han flytt undan bolsjevikerna till Tyskland. Efter andra världskriget intog han en mycket aktiv roll i att återuppväcka bundismen bland de judiska flyktingar som anlände till hans nya hemland Sverige.

Det blev ändå ingen spirande nystart i ett nytt land för de överlevande bundisterna. En stor del av verksamheten gick ut på att lösa utmaningar som flyktingarna upplevde och att upprätthålla gemenskapen mellan dem. Bund arrangerade minnestillställningar kring Gettoupproret i Warszawa och man deltog även i den svenska socialdemokratiska arbetarrörelsens demonstrationer och massmöten. I flyktingarnas vardag arbetade lokala Bund-avdelningar med att söka ekonomiskt bistånd för sjuka och tillfälligt arbetsförmögna och lösa tvister och gräl inom den egna flyktinggruppen.

Blomqvist berör även de starka motsättningar och konflikter som ägde rum bland bundister, med kamraträttegångar, förtal, uteslutning och slitande gräl. Olberg intog en rätt maktfullkomlig och nästintill auktoritär roll, han ogillade starkt de som valde att emigrera och skrev ofta nedsättande brev om migranten till bundister i det nya hemlandet. Kring förbundets ekonomi uppstod slitningar mellan Olberg och svenska Bunds andra ledare Sara Mehr. Till slut var Bund i Sverige lika med Paul Olberg.

Både den skärva av Bund som verkade i Sverige och den internationella organisationen är i dag något som hör till det förflutna. Däremot finns det en livskraftig forskning kring Bunds historia på olika håll i världen. Blomqvists bok är ett viktigt bidrag till denna forskning. En av bokens styrkor är den stora affektion med vilket Blomqvist berättar Bunds korta historia i Sverige och om den värld som för medlemmarna gått förlorad. Empatin för forskningsobjektet övergår inte till överdriven sentimentalitet som skulle göra avkall på den källkritiska framställningen och historicismen – utan i stället återberättas historien med förståelse och empati för de judiska arbetarklassflyktingarnas erfarenheter i efterkrigstidens Sverige.

Matias Kaihovirta

■ Nya öppningar om litteraturens kunskapsalstrande

Claes Ahlund, Katarina Båth & Anna Möller-Sibeliu (red.),
*Där kunskapen tättnar som moln. Essäer om litteraturen som
kunskapsfält och kunskapsform*. Åbo Akademi, Åbo 2021.

Vid Åbo Akademi har man belyst litteraturen som kunskapsform, något som passar väl i postkritikens tidevarv, där man släpper misstankens hermeneutik och låter den affektiva läsningen spela med, ser till hur litteraturen engagerar snarare än vilka budskap som mothårs kan tolkas fram ur djupet. Likaledes ansätts i antologin *Där kunskapen tättnar som moln. Essäer om litteraturen som kunskapsfält och kunskapsform*, utgiven av Claes Ahlund, Katarina Båth och Anna Möller-Sibeliu, gränsen mellan skönlitteraturen som konst och kunskapskälla. Och visst kan vi lära mycket av litteraturen.

Litteraturens förhållande till sanning och kunskap är en gammal fråga. Är litteraturen farlig för att den kan sprida lögner? ”Vilket slags kunskap kan litteraturen förmedla eller generera, till vilken nytta är den för oss och hur förhåller sig den till den kunskap som vi inhämtar från annat håll?”, frågar man sig i förordet och sexton forskare i litteraturvetenskap och filosofi bidrar i besvarandet.

Anna Möller-Sibeliu behandlar i den första essän Tua Forsströms *Tallört* och tar fasta på hur tidigt (1979) denna diktsamling kombinerade det intima, nära livet med det samhällspolitiska. Essäns utgångspunkt är kategorin kunskap som är ett av Rita Felskis fyra sätt att engagera sig i text, som de definieras i *Uses of Literature* i strävan att överbrygga klyftan mellan litteraturteori och allmänkunskap. Felskis framskjutna placering i antologin låter förstå att hon, eller snarare postkritiken, inspirerat många av skribenterna. Möller-Sibeliu landar i att det är det estetiska utförandet, det artistiska utförandet som är den kunskap som dikten skapar och menar att det är läsarens epistemologiska gensvar snarare än passivt mottagande av kunskap som utgör det väsentliga i kunskapsprocessen.

En lite annorlunda ingång har Anders Westerlunds spaning efter essäns natur som kunskapsform, på basis av Hans Ruins essä från 1920-talet om R.R. Ekelund. Han utreder med hjälp av många tidigare röster om essäns väsen, dess ”omhuldade frihet att ströva fritt i tid och rum, med digressionen som kompositionsprincip” (s. 62).

I klassisk diktanalys av några dikter av Solveig von Schoultz utreder Carola Envall den nödvändiga distansen mellan det levda och det förmedlade, för att bättre se klart. Samma grundfråga har en av antologins höjdpunkter, där Camilla Kronqvist sätter frågan om det levda och det förmedlade på sin spets genom att i en högrelevant moralfilosofisk läsning ställa Katarina Frostensons *K* mot Matilda Gustavssons *Klubben*, men också mot några anmärkningar av Simone Weil. Kronqvist menar att Frostenson hanterar Weil en smula oreflekterat och kommer fram till att det inte riktigt går att, enligt renodlat estetiserande idéer, ta Weil till intäkt för att skilja mellan levt och förmedlat.

Att förgripa sig på någon, att vara ovarsam med en annans lust, att ta för sig utan beaktande av den andras närvaro, kan litterärt framställas som ett irrande i natten, som en osedlighet som moraliskt sett är irrelevant. Måste inte den fria konsten få stiga högre än de världsliga normerna? Som ett försvar av konsten kan dessa estetiserande beskrivningar framstå som en gest mot något sanslöst, gränsöverskridande, ett uppmärksammande av något som till och med kan ses som oemotståndligt. Men att på så sätt ta den litterära formen som gisslan, att använda den för att legitimera sin egen rädsla och oförmåga att granska det man gjort, är att förneka inte bara, såsom nihilisten, att det finns värden i världen, utan att andra människor finns, och att de, i Weils mening, är verkliga. (s. 86)

I Claes Ahlunds bidrag möter vi en tematisk linje i litteraturhistorien som från och med brytningstiden mellan upplysning och romantik vill visa att ”världen blir fattigare ju mer förnuftet tillåts genomlysa den; ju mer naken den framträder för oss” (s. 109). Han går över Schillers ”Die Götter Griechenlands” och Goethes Faust, tar upp Balzacs roman *De vises sten* (*La recherche de l'absolu*) där kunskapssökandet skildras som en mani, och Mary Shelleys *Frankenstein* där fokus ju ligger mera på de katastrofala resultaten av hämningslöst kunskapssökande. I *fin-de-siècle*-litteraturen leder ökad kunskap till radikala destruktiva resultat, ”inte bara

monster och demoner, utan också förlamande melankoli, vansinne och självmord” (s. 113). Självisiktens process hanteras som farlig av både Dagerman och Ahlin, och Ahlund avslutar sin essä med Houellebecqs roman *Serotonin*, där Labrouste alltid ”haft den kunskap om tillvaron som i långa loppet gör den outhärdlig, och som gör kärleken lika orimlig som det meningsfulla arbetet” (s. 121), men menar att det mest skrämmande med den destruktiva kunskapen hos Houellebecq är att den individuella undergången är ett logiskt resultat av processer vi alla är indragna i.

Olga Engfelt undersöker hur två 1900-talsfilosofers, Vasilis Sesemann och Henri Bergson, teorier omsätts i Oscar Parlands författarvärld, och lyfter fram båda dessa filosofers betoning på det intuitiva och hur de båda är dominerade av inlevande i kunskapssökandet. Mer konkret kontextuell är Katja Sandqvists text om Strindbergs dotter Karin Smirnoff, som ger kunskap om hur dotterns livsprojekt blev en motskrift mot *En dæres försvarstal* som hon ansåg degraderade modern, Siri von Essen, så illa åtgången i boken. Om författarens samhälleliga ansvar som motståndshandlande, med Eyvind Johnsons långvariga och tålmodigt uthålliga kritik av nazismen i olika textfora som exempel, bidrar Hanna Aspegren med en mycket välskriven essä, som ändrar i frågan om vart man i dag som skribent skall rikta sin penna, när kunskapen inte längre är det krut som den varit.

Alexander Öhman diskuterar i avdelningen ”Självreflexion, möten och läkande” den mer indirekta kunskapsform som litteraturen utgör för läsaren att läsa sig själv, och låter Proust betona att litteraturen är ett verktyg för att få syn på erfarenheten, och då *läsarens* erfarenhet. Genom litteraturen kan vi i små doser bearbeta våra känsloupplevelser som i någon mening liknar dem vi läser om. ”En *estetisk distans* är ibland en nödvändig hållning, för att vi ska orka möta det mörker vi inte vill se hos oss själva”, menar Öhman, och ”litteratur tycks ha en uppgift som filosofin saknar” (s. 189). På lite annorlunda sätt behandlar Katarina Båth litteraturens läkande kraft, hur den ”tvingar fram förändring och läkande, livgivande förvandling”, genom nedslag i Atterboms ”Blommorna”, Rilkes *Orfeus-sonetter*, Lagerlöfs *Gösta Berlings saga* och Tove Janssons *Sent i november*. Också Båth menar att litteraturen kan hjälpa oss att få fatt i det vi inte vet om eller känns vid i oss själva.

En mycket stark text är slutligen Ylva Gustavssons "Livet i ett gränslandskap. Reflektioner kring berättelser om demens", där hon speglar Jenny Tunedals dikter i *Rosor Skador* emot Wittgensteins begreppspar visshet och förståelse. Här blir förbindelsen mellan levt och förmedlat direkt smärtsamt uppenbarad i Gustavssons frågor om vilken typ av förståelse det är som mäts i samband med de demensundersökningar som dikterna tar upp.

Litteraturen som kunskapsfält och kunskapsform är ett viktigt forskningsfält, och såtillvida utgör antologin ett välkommet bidrag. Adornos tanke om essäns natur – "[i]nte heller i sitt utförande får essän agera som om den hade härlett objektet så att inget mer återstod att säga om det" (s. 62) – citerad i Westerlunds essä, gäller påtagligt för många av texterna i antologin. De anlägger mycket intressanta frågeställningar och utgångspunkter, men inte helt sällan stannar texterna lite för tidigt i försöken att utveckla dem. Det hindrar inte att här finns många tankeväckande essäer, viktiga öppningar och synvinklar på frågan om litteraturen som kunskapsalstrare, som man vill fundera vidare på, och däri ligger kanske verkets största betydelse.

Anna Forsberg

■ Blivande akademiker som propagandamakare

Keijo K. Kulha: *Sotapropagandan valiojoukko 1941–1944*. Minerva, Helsingfors 2021.

Journalisten och historikern Keijo K. Kulhas bok *Sotapropagandan valiojoukko 1941–1944* belyser Statens informationsverk (fi. Valtion tiedotuslaitos) och dess centrala aktörer under fortsättningskriget 1941–1944. Statens informationsverk var en militärt organiserad organisation som grundades 1941 med uppgift att informera regeringen och andra myndigheter om stämningen på hemmafronten, samt genom massmedia upplysa allmänheten om viktiga händelser och de krav krigstillståndet gav upphov till. Som en röd tråd i organisationens verksamhet syns således propaganda som ett verktyg för att upprätthålla moralen på såväl hemma- som krigsfronten, och censur som ett medel för att undvika spridningen av oönskad information.

Denna skiljelinje mellan propaganda och censur i förhållande till de vändningar som kriget förde med sig för Finland är intressant, men frågan lämnas tyvärr något outredd för att i stället fokusera på tio aktörer som benämns som krigspropagandans elit, eller *valiojoukko* som Kulha omtalar dem. Som Kulha påpekar värvades denna elit nämligen inte på grund av deras uppvisade militära färdigheter, utan för att de ansågs besitta kunskande på kunskapens och konstens område. Dessa personer var historikern Eino Jutikkala, historikern och etnologen Kustaa Vilkkuna, socialhistorikern Heikki Waris, författarna Toivo Pekkanen och Mika Waltari, språkvetarna Lauri Posti och Tauno Nurmela, folkloristerna Martti Haavio och Matti Kuusi, samt filosofen Georg Henrik von Wright.

Den här boken är deras berättelse och det går inte att komma ifrån att listan består av en imponerande samling namn. Därför är det inte så konstigt att det är på denna utvalda elits axlar som Kulha placerar upprätthållandet av en konsensus på hemmafronten under en prövande tid i Finlands historia. Rätt män, på rätt ställe, vid rätt tid! Att denna så kallade elit förtjänar sin egen historia går inte att argumentera mot. Emellertid lämnar boken mig med

frågan vilka andra som arbetade för Statens informationsverk och huruvida de faktiskt alla var män.

Något problematiskt i sammanhanget är bristen på källmaterial, i synnerhet som Statens informationsverk är en av de organisationer som inte har stuckit under stol med hur största delen av deras material lät förstöras efter krigsslutet på grund av materialets känsliga karaktär. Trots detta har Kulha fått fram ett intressant material, om än mycket bygger på tidigare forskning och biografiskt material som de för boken centrala aktörerna själva låtit berätta eller skrivit ner. Således intar Statens informationsverk mer formen av en skådeplats, medan störst fokus sätts på aktörernas bedrifter och texter under ifrågavarande period. Med andra ord är det tveksamt om boken fyller så många luckor gällande Statens informationsverk och dess verksamhet.

Det är på många sätt en traditionellt uppbyggd berättelse. Inledningsvis presenteras de viktigaste aktörerna, för att därefter gå in på deras uppgifter inom Statens informationsverk och verksamheten under krigsåren. Måhända bereds några av dessa aktörer större utrymme än andra, men bokens personporträtt skiljer sig inte nämnvärt från varandra. Helt kan Kulha ändå inte hålla sig från att kommentera och redogöra för krigets framfart, varför det i det stora hela är en relativt känd berättelse som vi får återberättad för oss med starka drag av militärhistoria och politisk historia. Återigen en bok om Finlands deltagande i andra världskriget med andra ord, om än en något uppfriskande sådan i och med att fokus inte explicit sätts på krigsfronten.

Däremot upprätthåller boken en tanke om de stora namnen inom konsten och vetenskapen som oundgängliga, särskilt som det gång på gång betonas hur samtliga av dessa aktörer slutade upp som akademiker. För även om Statens informationsverk upphörde med sin verksamhet 1944, varpå dess personal återvände till sina civila uppgifter, slutar inte boken här. Kulha ser rentav åren på Statens informationsverk som starten för något större med grundandet av Finlands Akademi 1947 som något av en kulturell efterföljare. Flertalet aktörer från denna skara skulle nämligen senare väljas in i Finlands Akademi som ledamöter. Kulha vill alltså visa hur detta inte bara var frågan om en elit inom krigspropaganda, utan hur dessa aktörer också i fredstid skulle visa sig vara oundgängliga för

det finländska samhället. Frågan är däremot om inte aktörernas efterkrigstida prestationer inverkat på Kulhas beslut att fokusera på just dessa tio aktörer, medan andra som inte gjort lika stort väsen av sig har förbigåtts.

Kulha är ändå en van skribent som med säker hand skapar en läsarvänlig upplevelse av ett ämne som lätt hade kunnat bli snårigt att följa med i sett till det rika persongalleriet. Det är helt klart här som bokens största förtjänster ligger. Språket är smidigt, men något märkligt finner jag Kulhas stundvis personliga ton gentemot vissa av de figurerande aktörerna, däribland ett något märkligt utfall gentemot Gustaf Mannerheim, som lämnar läsaren något konfunderad. Detta är också synligt i Kulhas behandling av sina mer centrala aktörer. Särskilt Kulhas beskrivning av Kustaa Vil-kuna i kalla krigets kölvatten är intressant, och lämnar läsaren med en bild av Vil-kuna som en karaktär direkt tagen ur en roman av John Le Carré eller Ian Fleming, något som jag gärna skulle höra mera om i en möjlig fortsättning.

Andreas Granberg

■ Från vaggan till graven med hälsan i behåll – Folkhälsan 100 år

Julia Dahlberg, *Mitt i samhället – nära människan. Samfundet Folkhälsan i svenska Finland 1921–2021.*
Helsingfors: SLS & Folkhälsan 2021.

Att skriva en historik är en vansklig uppgift. Författaren är tvungen att balansera mellan att tillfredsställa uppdragsgivaren, göra texten tillgänglig för en bred allmänhet, samt presentera ny kunskap som även en forskarkår kan dra nytta av. Uppdraget är inte lättare om det är Svenskfinlands främsta medborgarorganisation Folkhälsan som ska porträtteras, en organisation som på sätt eller annat varit en del av alla finlandssvenskars vardag och som tidvis stått i centrum för diskussioner om finlandssvensk elitism och maktkoncentration. I historikern Julia Dahlbergs bok över Samfundet Folkhälsans hundra år guidas läsaren från den Florinska kommissionens tillblivelse till dagens utmaningar för att trygga den svenskspråkiga befolkningens hälsa. På allra bästa sakprosa och ackompanjerad med ett rikt bildmaterial, vecklas samfundets långa historia ut och därmed även hela den förändringsprocess som det finländska samhället genomgått under 1900- och 2000-talen.

Historiken är traditionellt uppbyggd och indelad i fem huvudkapitel som utmärker olika utvecklingsfaser samt verksamhetsfält i Folkhälsans historia. De hundra åren av socialt och medicinskt arbete fick sin början med en donation av fröken Jenny Florin till Svenska litteratursällskapet år 1911 i syfte att främja läkarvetenskapen. Den Florinska kommissionen var verksam i ca 10 år innan medel och verksamhet övergick till Samfundet Folkhälsan som såg dagens ljus 1921. Dahlberg understryker att Folkhälsan inte utformades till en filantropisk organisation av gammalt snitt. Syftet var alltså inte att samla personer ur de högre samhällsklasserna för att hjälpa fattiga och nödställda. I stället var upplysning ledordet, och i egenskap av en medicinsk expertorganisation skulle Folkhälsan värna om att den svenskspråkiga befolkningen i sin helhet hade tillräcklig kunskap om hälsa.

I Folkhälsans tidigaste historia finns en viktig genusaspekt i verksamhet och arbete. Även om männen var i Folkhälsans ledning var det flera kvinnor som möjliggjorde arbetet, dels i egenskap av donatorer, dels som ledare av det konkreta arbetet. Främst bland den senare gruppen var Rachel Edgren, ledande hälsosyster som ledde den praktiska verksamheten med bland annat barnrådgivningar och skolhälsovård. En annan viktig person var byråföreståndaren Gertrud Wichmann som ledde och utvecklade simundervisningen, som kanske mer än någon annan av Folkhälsans verksamheter nått gemene man. Därtill utgjorde kvinnorna i egenskap av mödrar en primär målgrupp för Folkhälsans konkreta arbete. Historiken påminner läsaren om den sena utvecklingen av en statligt finansierad välfärd i Finland och därför innehade privata organisationer länge en viktig uppgift i att trygga bland annat mödrarådgivning vid en tid då detta inte omfattades av den offentliga vården. Dahlberg demonstrerar med stor tydlighet Folkhälsans betydande insatser för social- och hälsovården på svensk- och tvåspråkiga orter, och därigenom får historiken även karaktären av en exposé över den finländska välfärdsstatens utveckling. En stor del av Folkhälsans tidiga verksamhet skulle nämligen övertas av staten och kommunerna i takt med att sociallagstiftningen utvecklades.

Inom historieforskningen är Folkhälsans verksamhet före andra världskriget relativt väldokumenterad, och därför ser jag att historikens främsta bidrag till ny och viktig kunskap finns i kapitlet som behandlar den senare delen av 1900-talet. Även det korta kapitlet om krigstiden visar på ett viktigt arbete som Folkhälsan gjorde med att sörja för civilbefolkningen samt de evakuerade efter kriget. Under årtiondena efter kriget tog arbetet en annan riktning; mycket av det rådgivande arbetet samt sjukvården för barn och mödrar övertogs av kommun och stat under 1940-talet och i stället riktades insatserna mot barn med särskilda problem och utmaningar, för vilka mentalhygienska rådgivningsbyråer bildades på 1940-talet. Barn med olika former av funktionsvariationer, till en början framför allt cerebral pares, steg fram som en ny verksamhetsgrupp och i linje med tidens förändrade syn på vad som utmärkte god hälsa riktades insatserna mot att alla samhällsmedlemmar skulle ha rätt till ett så gott liv som möjligt.

Innehållet i Folkhälsans verksamhet ändrade i enlighet med tidens trender. Under efterkrigstiden steg först äktenskapsrådgivningen och därefter sexualupplysningen för ungdomar fram som viktiga arbetsfält. I synnerhet i kapitlet om sexualrådgivning har historiken ett berömvärt grepp, där läsaren får inblick i hur hela samhället förändras – och Folkhälsan med det.

En annan stor vändpunkt i Folkhälsans verksamhet inträffade i och med den nya folkhälsolagen som trädde i kraft 1972. I och med lagen togs ännu fler av Folkhälsans tidigare förebyggande uppgifter över av den offentliga vården, och Folkhälsan var tvungen att utstaka en ny roll för en privat hälsoorganisation i en tidsålder av utbredd offentlig vård. Svaret fanns i friskvården, där alla samhällsmedborgare skulle uppmuntras till sunda vanor och en hållbar livsstil. För första gången steg friska vuxna människor och deras ledvandsvanor fram som ett verksamhetsfält. I och med friskvården träder en ny förståelse av välmående fram där såväl kropp, huvud som själ samverkar för en välmående individ från vaggan till graven. Medan barnen hade varit det primära fokuset i den tidigare verksamheten kommer seniorerna in, vilket var ett utslag för den förändrade befolkningsstrukturen bland finlandssvenskarna. I och med byggandet av seniorhus runt om i Svenskfinland på 1990-talet och 2000-talet blev seniorerna en verklig primärgrupp.

Dahlberg demonstrerar hur Folkhälsans verksamhet och mål tydligt styrdes av olika tiders skiftande behov och syn på vad ett gott liv borde vara, och en del är onekligen förlegat. Historiken förbiser inte den arvshygieniska ideologin som präglade mycket av Folkhälsans tidiga verksamhet och framför allt 20- och 30-talens premiering av mödrar till friska barn avhandlas grundligt. Andra verksamheter ter sig i dag närmast komiska med tanke på hur världen har förändrats, såsom sommarkolonierna på 1920- och 1930-talen där ett av målen var att barnen skulle öka i vikt. För lyckad viktuppgång belönades barnen med små pris. Ett annat exempel är den film- och tv-panel Folkhälsan hade på 1950–1970-talen vars syfte var att bedöma lämpligheten i innehållet för barn.

Boken omfattar nästan 550 sidor och det är därför kanske oräddvist att jag ändå skulle ha önskat mig fördjupningar. Även om boken är en historik så har den fått stämpeln att den genomgått kollegial granskning, och då ökar kraven på analytisk stringens i

framställningen samt reflektioner kring vilka val som gjorts under skriv- och forskningsprocessen. Dahlberg håller sig stramt till att redogöra för verksamhet och organisation, medan aktörerna bakom dessa samt de drivkrafter som styrde dem kommer i skymundan, i synnerhet då vi kommer längre fram i tiden. Jag nämnde tidigare att det fanns en viktig genusaspekt i Folkhälsans verksamhet, men det är inget som Dahlberg direkt skriver ut, och som akademisk läsare önskar jag att Dahlberg på vissa ställen skulle ha anammat ett mera analytiskt grepp.

Även gällande språkfrågan skulle jag ha önskat en större analytisk tydlighet. Här följer ett exempel: Dahlberg lyfter fram att även om syftet var att verka för den svenskspråkiga befolkningens hälsa och en organisatorisk uppdelning skedde så att Folkhälsan kom att driva verksamhet på orter med svensk majoritet eller betydande minoritet, utsträcktes det konkreta arbetet redan vid ett tidigt skede även till finskspråkiga medborgare i tvåspråkiga kommuner. Samtidigt nämner Dahlberg att minskade statsanslag på 1920- och 1930-talen troligtvis berodde på språkpolitiska orsaker. Här väcks läsarens nyfikenhet och vilja att veta mera. Fanns det fog för Folkhälsans misstankar? Hur såg riktigt det språkpolitiska spelet ut i bidragsgivandet? I sambandet nämner Dahlberg kort den offentliga kritik som riktades mot Folkhälsans svenskspråkiga verksamhet, och även gällande kritik och konflikt kan man som läsare önska att det skulle bränna till något mera i boken. Offentlig kritik omnämns till exempel i samband med Folkhälsans varumärkesregistrering av lucia på 1990-talet, medan en konflikt fladdrar förbi i samband med Folkhälsans köp av Högvalla seminarium 1996, där Folkhälsan i *Marthabladet* anklagades av Marthaförbundets ordförande Maria Oesch-Feldt för aggressiv expansion. Mest kritik drogs Folkhälsan med i samband med Mjölbolsta-projektet i Karis men även här lämnas läsaren med intrycket att potentiella brännpunkter slätas över till förmån för information av mer uppräknande karaktär.

Läser man boken dock som en renodlad historik kan man som läsare vara mer än nöjd, för Dahlberg har utan tvekan levererat en utmärkt bok över en stor organisation med omfattande verksamhet. Som skribent har Dahlberg en beundransvärd förmåga att

sammanställa ett digert material och placera in informationen i sin rätta historiska kontext, därtill på ett språk som hänför läsaren.

Hanna Lindberg

Medverkande

Andreas Fagerholm, PD, docent, Åbo Akademi (andreas.fagerholm@abo.fi)

Anna Forssberg, docent i litteraturvetenskap och medlem av Kulturvetenskapliga forskargruppen (KuFo), Karlstads universitet (anna.forssberg@kau.se)

Andreas Granberg, FM, doktorand i nordisk historia vid Åbo Akademi (andreas.granberg@abo.fi)

Matias Kaihovirta, docent och forskare i nordisk historia vid Åbo Akademi (matias.kaihovirta@abo.fi)

Hanna Lahdenperä, FD, planerare vid nationella sekretariatet för öppen vetenskap, Vetenskapliga samfundens delegation (hanna.lahdenpera@helsinki.fi)

Hanna Lindberg, FD, forskare vid Finlands Akademis spetsforskningsenhet för erfarenhetshistoria, Tammerfors universitet, samt chefredaktör för *Finsk Tidskrift* (hanna.lindberg@tuni.fi)

Lennart J. Lundqvist, professor emeritus i statsvetenskap med särskild inriktning mot organisation och genomförandeprocesser inom miljöområdet, Göteborgs universitet (lennart.j.lundqvist@telia.com)

Kerstin Romberg, FM, doktorand i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi (kerstin.romberg@abo.fi)

Patrick Sibelius, docent vid Åbo Akademi (patrick.sibelius@abo.fi)